

A ZSELICSZENTJAKABI ALAPÍTÓLEVÉL 1061-BŐL
(„Pest” legkorábbi említése)

Boldogult mesterünket — Szentpétery Imrét — 1924 júniusának egyik napján avégből kerestük fel, hogy doktori értekezéshez témát kérjünk tőle. Éppen „Magyar Oklevéltan”-ának első korrektúráján dolgozott akkor, s amikor munkájához jókívánatainkat fejeztük ki, kissé lehangoltan azt felelte, hogy soká kell még várniuk, míg kézírata könyvvé válik. Ez a könyv pedig a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányára által 1920-ban háromkötetesnek tervezett „A magyar történettudomány kézikönyve” II. kötetének 3. részeként „Oklevéltan pecsétannal” címmel évek óta szerepelt a sorozat megjelent füzetek borítólapján, s ugyanott olvasható volt a Társulat ismertetése is vállalkozása céljáról ezzel a zárómondatával: „... nem új elméletek és hypothesisok felállítására, hanem a legutóbbi évtizedek részletkutatási eredményeinek tárgyilagos összefoglalására s ahol ez az előtanulmányok fogyatékossága miatt ma még lehetetlen... , a jövő kutatás irányát és feladatait kijelölő vázlatos feldolgozásra törekszünk”. „A magyar oklevéltan” is ilyen vázlatos feldolgozás volt 1924-ben, s a tanítvány akkor tudta meg professzorától, hogy diplomatikánk egyes részleteiben valóban kimerítő irodalma — a feladat egészét tekintve — még annyira hiányos és egyenetlen, hogy az általa exponált fehér foltoknak az eltüntetése nélkül oklevéltanunk szintézise nem jelentett volna időálló nyereséget. Szentpétery nagy vonalakban el is végezte ezt a feladatot, s kézírata az eredeti szövegnek többszörösére duzzadva hat év múlva (1930) jelent meg — a korábban hirdetett pecsétannal nélkül. Mert időközben kiderült az is, hogy egy valóban tudományos igényű magyar szfragisztika sem írható meg csupán a régi irodalom alapján. Mesterünk biztatására mi láttunk hozzá e munka elvégzéséhez, s több résztanulmány közreadása után 1944-ben foglaltuk össze oklevéltani, jogi és történeti szempontok figyelembevételével összegyűjtött anyagunkat „A magyar pecsétaszóhasználat története a középkorban” c. értekezésünkben. A második világháború megakadályozott abban, hogy a pecsét külsejével, valamint technikai és művészettörténeti vonatkozásaival is foglalkozzunk.¹

A Szentpétery által (másutt is²) felvetett problémákra újabb tanítványainak egész serege figyelt fel, s fogott hozzá feldolgozásukhoz. Eredményeik máris jelentős mértékben

¹ A második világháború végén addig összegyűjtött anyagom elpusztult (kb. 2000 fénykép, 500 pecsét-gipszmásolat stb.), úgyhogy új anyaggyűjtés vált szükségessé, amit az ötvenes évek elején el is kezdtem. Az Országos Levéltárban akkoriban különösen Bodgán István és Magyar László erkölcsi támogatását élveztem. 1957-ben Gerevich László a Budapesti Történeti Múzeum munkaprogramjába iktatta egy szfragisztikai Corpus összeállítását, felismerve, hogy a pecsétek a régészeti kutatásnak is nélkülözhetetlen forrásanyagot jelentenek. 1958 és 1959 fordulóján e gyűjtőmunka átmeneti válságba jutott, amelyből Borsa Iván megértő segítsége lendítette ki, amiért e helyütt is fogadja köszönetemet.

² „Történeti segédtudományok”. (A magyar történetírás új útjai. Szerk.: Hóman B. Budapest, 1931). 321—352. Még ma is megszívlelendők Oklevéltanának 33. lapján olvasható sorai.

bővíthetik és módosíthatják mesterük művét. Teljes értékű átdolgozása azonban ma még további igen komoly részletkutatást kíván; e nélkül, véleményünk szerint, csak Szentpétery és tanítványai s mások anyagának bizonyos mértékben más formájú és más szempontú összefoglalását kaphatnánk kézhez. Úgy látszik ilyen megfontolások vezették Bresslau kézikönyvének a kiadóit is, amikor régi szövegében adták ki az „Urkundenlehre”-t (1889—1912—1915; 1932 Klewitz), pedig ott sem szünetel a diplomatika művelése; és a de Boüard-é mellett (1929—1948) a franciák sem nélkülözhetik még Giry-nek 1895-ben megjelent, 1925-ben pedig változtatás nélkül újrakiadott „Manuel”-jét.

A peccsétan művelése is minduntalan diplomatikai kérdéseket vetett fel, és tette szükségessé megoldásukat. A legnehezebbek s egyben a legfontosabbak egyike volt a koraközépkori magyar magánoklevél rejtélyének a kivizsgálása. Ezt a feladatot is elvégeztük, eredményeinket pedig 1960-ban „Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter (XI—XII. Jahrhundert)” címmel bocsátottuk oklevéltanunk művelőinek a rendelkezésére.³

Jelen tanulmányunk magánokleveleinknek egy általunk 1957-ben felfedezett korai, tartalmát tekintve pedig szinte felbecsülhetetlen értékű darabjának a kritikai vizsgálata. Ezt a munkánkat sem tartjuk hiábavalónak, mert tulajdonképpen magánokleveleink nyújtanak csak igazi betekintést a magyar feudalizmus mélyébe.⁴ Az 1061-i oklevélnek e helyütt való ismertetését pedig a „Pest” szó legrégibb említése teszi indokolttá.

I

Fejér György Codex Diplomaticus-a I. kötetében „A. Ch. 1061. Otto, comes Simighien-sis, monasterium S. Iacobi de Selisio fundat et dotat” cím-regesztával az élén — Zsigmond 1422-i oklevelének szövegébe ágyazva⁵ — a következőket közli: „Mathias, abbas de Scelasio, volens patronatum monasterii antedicti comprobare, litteras conventus Sexardiensis nobis curavit exhiberi, que quidem carta in pergameno, litteris veteribus conscripta seriem litterarum quarumdam Ottonis Symeghiensis Civitatis Comititis, fundatoris scilicet ipsius monasterii, Anno ab incarnatione domini Millesimo Sexagesimo primo, Indictione quinta decima emanatarum representans et denotans; sigilloque carens, inter alia hanc clausulam continebat:” Igitur monasterium deo sanctoque Iacobo construxi et quecunque de faculta-

³ Études historiques, publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Budapest, 1960. 253—290., és külön a Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 21. számaként (Budapest, 1960). Magyar, némileg bővített kiadása: Századok 97(1963). 1—31.

⁴ Az oklevelet nem rejtettem véka alá, hanem más történetkutatók figyelmét is felhívtam rá, jelzetét pedig az előbbi jegyzetben idézett értekezésem 12. jegyzetében közöltem. Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig c. tanulmányában (Századok 92/1958. 21., 49. jegyzet), Lederer Emma: A feudalizmus kialakulása Magyarországon c. könyvében (Budapest, 1959. 38—39.) emlékezett meg róla. Nagy Emese ásatásai az apátság XII. századi romjaiból hoztak napfényre darabokat. (L. még a 174. jegyzetet.)

⁵ O. L. Dl. 36. 119. Fejér (I. 398—399.) azonban nem idézi, ezért beágyazó szövege értelmetlen.

⁶ Ez a passzus Zsigmond 1422. jún. 7-i ítéletlevelében így hangzik: ... cum... Mathias abbas ecclesie sancti Iacobi de Selisio maiestati nostre in eo, quomodo Emericus filius Iohannis et Danch filius alterius Iohannis de Zerdahel... ac relicta, necnon Georgius et Ders filii condam Martini bani de eadem asserentes se patronos ipsius ecclesie existere, ipsum de dominio... sue abbacie... exclusissent, licet tamen ius patronatus ipsius ecclesie eis in nullo pertineret — querimoniam porrexissent, nosque eosdem... ad premissa responsuros... ad quindecim diem festi pasce... evocari fecissemus, ipsaque causa ab eodem termino ad presentem feriam sextam... ante festum... corporis Christi devenissent, tandem ipso termino instante... prefatus... Mathias abbas... volens prescriptum ius patronatus monasterii antedicti prescriptis nobilibus in nullo pertinere debere, quandam cartam, necnon litteras conventus Sexardiensis nobis curavit exhibere; que quidem carta in pergameno litteris veteribus conscripta seriem litterarum condam Ottonis Symigiensis civitatis comitis, fundatoris

tibus habui, vel a dominis meis invenire potui, totum illuc pro remedio anime mee, regis omniumque maiorum regni huius probatione et testimonio contuli hac ratione, ut quamdiu vixero, egomet cum abbate meo monasterium regam et provideam; postquam vero obiero, nullus episcoporum, vel comitum, vel cognatorum, aut nepotum meorum ullam potestatem habeat super illud, sed domini regis providentia et ordinatione disponatur. Quicumque etiam de rebus prenotatis monasterio quitquam abstulerit, dei et sancte Marie sanctique Iacobi omniumque sanctorum feriatur anathemate et cum Iuda traditore Christi partem habeat in perditione mecumque in die iudicii ante tribunal iusti iudicis dei contendat.⁷⁷ A szöveg alatti jegyzetben Fejér elmondja, hogy sorai a zselicszentjakabi monostor kegyúri joga tárgyában (Zsigmond által 1422-ben) kiadott s Albert királytól 1438-ban megerősített ítéletlevélből valók, melyet a Kamarai Levéltárban őriznek.

Közleménye azonban a Zsigmond-féle oklevél bevezető szavainak önkényes kiválasztása és nem is logikus csoportosítása miatt az elején zavaros, s úgy magyarázható, hogy Ottó comes oklevéltörődéke a szekszárdi konvent régies betűfajtavál irt pergamen-oklevelében maradt ránk.⁸ S ő valóban így is értelmezte ezeket a sorait, mert jegyzetét azzal fejezte be, hogy „ebből az oklevéltörődékből nemcsak a zselici monostor eredetére és alapítójára derül fény, hanem az is kiviláglik belőle, hogy a szekszárdi konvent, amely erről az alapításról a bizonyáglevelét kiállította, már 1061-ben fennállott, tehát I. Béla királynak köszöni alapítását⁹”. Tévedése onnan származik, hogy az általa idézett 1438-as Albert-féle oklevelet nem olvasta végig figyelmesen, vagy az talán nem is került a kezébe, hanem (mint a legtöbb esetben) most is más írta ki számára az ítéletlevélnek általa közölt szakaszát. Jegyzete Czínár Mórt is félrevezette, aki a Fuxhoffer-féle Monasteriologiának az átdolgozásában ellenőrzés és kritika nélkül vette át az akkoriban nagy tekintélynek örvendő Fejér adatait és jegyzetét.¹⁰

Albert király 1438-ból származó oklevele szerencsére ma is megvan, s az Országos Levéltár diplomatikai osztályán őrzik. Első tekintetre is kiderül belőle, hogy a királynak nemcsak a saját ítéletét tartalmazza, hanem egyszersmind átírja és megerősíti Zsigmond királyi személyes jelenléti bíróságának (personalis praesentia regia) a zselicszentjakabi monostor kegyurasága ügyében 1422. jún. 7-én kiadott ítéletlevelét. Valóban belőle való Fejér szövege, első sorai azonban az 1422-i oklevélben (helyesen) úgy hangzanak, mint ahogy azokat alább (6. jegyzet) közzöltük, majd így folytatódnak: „... quomodo alias condam Thoma abbate dicti monasterii filios Nicolai filii Ders ac Iacobum et Iohannem filios Michaelis filii Petri filii eiusdem Ders pro potentiaria et indebita distractione quarumdam possessionum et bonorum ipsius ecclesie in presentiam ipsius comitis Iacobi in causam attrahendo, idem comes Iacobus ipsos . . . pro huiusmodi potentiariis detentionibus, spoliationibus et depredationibus iurium possessionariorum ipsius monasterii contra . . . Thomam abbatem in facto potentie convictos fore, iure etiam patronatus dicti monasterii privari decrevisset . . .”

scilicet ipsius monasterii anno ab incarnatione domini millesimo sexagesimo primo, indictione quinta-decima emanatarum representans et denotans sigilloque carens, inter alia hanc clausulam continebat: . . .

⁷ Ezt a szövegrészt Fejér hibátlanul közli.

⁸ A szekszárdi konvent itt szereplő oklevele 1422. máj. 22-én kelt, mert Zsigmond idézett oklevele így ír róla: „... alia vero conventus Sexardiensis secundo die festi ascensionis domini proxime preteriti, habens in se in transcripto quasdam certas clausulas de litteris condam comitis Iacobi iudicis curie... Lodovici regis anno domini millesimo trecentesimo septuagesimo septimo, necnon etiam aliis litteris capituli Albensis anno domini millesimo trecentesimo septuagesimo nono emanatis excerptas—continebat, quomodo...” O. L. Dl. 36. 119.

⁹ E fragmento hoc non solum ortus et fundator monasterii de Silisio innotescit, sed etiam patet monasterium Sexardiense, quod testimoniales confecit foundationis illius, iam anno 1061. exstitisse, sicque Belae I. R. H. originem suam debere... Fejér: i. m. I. 398—399.

¹⁰ Fuxhoffer, D.—Czínár, M.: Monasteriologiae regni Hungariae libri duo, . . . I. Pestini 1858. 214. 1.

Ezek szerint tehát Mátyás apát patronátusi perében 1422-ben két oklevelet mutatott be a bíróságnak, mégpedig

1. Ottó somogyi ispánnak, a monostor alapítójának 1061-ből való, régi betűkkel írott és pecsételetlen (eredeti) pergamen-cartáját, továbbá

2. a szekszárdi konvent 1422. május 22-én kelt (átíró) oklevelét, amely Szepesi Jakab országbíró 1377-i ítéletleveléből és a fehérvári káptalan 1379-i okleveléből tartalmazott részleteket, s az utóbbi arról szól, hogy Tamás apát Ders fia Miklós fiait (Derset, Györgyöt, Jánost, Pétert és Pált), valamint ugyanazon Ders fia Péter fiának: Mihálynak a fiait: Jakabot és Jánost azért perelte be (1377 e.), mert egyházának bizonyos birtokait és javait hatalmasul elfoglalták, az országbíró pedig ezért nemcsak elmarasztalta, hanem — a hatalmaskodásért való büntetésül a monostor fölött eddig gyakorolt kegyúri jogaiktól is megfosztotta őket.¹¹

Az Albert király által 1438-ban átírt és bírói döntés formájában megerősített Zsigmond 1422-es ítéletleveléből tehát Fejér közlése óta homályosan, magának az oklevélnek az Országos Levéltárban való besorolása és a kutatás számára való hozzáférhetővé tétele után pedig minden kétséget kizáróan ismertté vált egyik legrégebb magánoklevelünknek: Ottó somogyi ispánnak a béagyazó oklevél által 1061-ből valónak mondott, s a zselicszentjakabi bencés monostor alapításáról szóló, pecsételetlen,¹² régies betűkkel írt pergamen-cartájának diplomatikai leírása és szövegének egy töredéke.

Történéseink mégis kétkedéssel fogadták, diplomatikusaink pedig minden megjegyzés kockázatása nélkül sokáig tudatlanra vették ezt az új oklevéltöredéket. Ennek egyik oka talán éppen töredékvoltában rejlik, abban ti., hogy az átíró és megerősítő oklevéllel együtt az alapítás tényén, helyén és idején kívül csak az alapítónak a monostor jogviszonyai későbbi rendezésére vonatkozó óhaját tartalmazza, érdemi része (contextusa) pedig úgyszólván teljesen hiányzik; a diplomatika művelőit pedig főképpen az befolyásolta, hogy Ottó ispán oklevelét régisége és pecsételetlensége, Szepesi Jakab országbíró 1377-ből való oklevelét pedig — úgy látszik — kivonatolt volta miatt a Szerdahelyiek okleveleivel szemben, amelyek kegyúri jogaik folyamatos gyakorlatát bizonyították,¹³ — más oklevelek-

¹¹ Ld. a 73. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

¹² *Kumorovitz*: Die erste Epoche 6—9.

¹³ Az alperes Szerdahelyiek öt oklevéllel bizonyították patronusi jogaiknak folyamatos gyakorlatát:

1. IV. Béla király 1243. máj. 14-i oklevele arról tanúskodott, hogy amikor Opor ispán királyi adomány címén birtokába vette a zselici Szent Jakab-egyház patronátusát s a Győr-nemzetség tagjai (generatio Gewr), tudniillik Saul mester, Dersu, Corradus és mások perbefogták őt, a két fél úgy egyezett meg, hogy Opor a kegyuraságot s vele a monostor birtokainak a védelmét (cum protectione possessionum eiusdem ecclesie) visszaadta a nemzetségnek s azokat az officialisokat is, akiket eddig magánál tartott (quos ipse detinebat); a király pedig egyességüket jóváhagyva privilégiumával erősítette meg.

2. A második oklevél szerint Szigfrid zselici apát, konventje, valamint patrónusai: Desiderius fia Ders és György fia Posa — Iouaka fia Moycha-nak, Moycha-i nemesnek, hűséges szolgálataiért, a monostor földjéből egy darabot ajándékoztak 1282-ben.

3. Csépan apátnak és konventjének 1299-i oklevele azt tartalmazta, hogy patrónusai: Corradus mester és fia: Jakab, Dezsó fia Dezsó mester, György fia Posa és György fia Zayhanus ispán hozzájárulásával monostoruk jobbágyának: Detricus fia Tamásnak — szolgálataiért a háza telkéhez tartozó földet örökítették el (terram sue residentie perpetuassent).

4. 1320-ban Miklós apát és konventje, valamint Ders mester és fiai: Péter és Miklós, Jakab ispán fiai: Miklós mester és Corradus, István ispán és fiai: Corradus és Noe — mint a monostor patronusai népeit bizonyos szabadságokban részesítették.

5. 1329. júl. 25. Balázs apát és konventje, patrónusainak: Ders fiainak: Péter és Miklós mesternek, továbbá Óvári Jakab fiainak: Miklósnak és Corradusnak a hozzájárulásával a monostor Tátony nevű birtokát évi census fejében örökbérletbe bocsátották. O. L. Dl. 36. 119. — A zselici apát(ság) és a Győr-nembeli kegyurak közös birtoklását (az értekezésünkben több helyütt találhatók kívül) megvi-

kel való alátámasztás nélkül Zsigmond bírósága 1422-ben nem fogadta el elégséges bizonyítékul, s az apát keresetét elutasította.¹⁴

Mindezek a nehézségek (mint a továbbiakban látni fogjuk) kiküszöbölhetők. Például ma már tudjuk, hogy a bíróság diplomatikai kifogásai nem egészen helytállóak, mert mindaz, amit az oklevél külsejéről pejoratív értelemben elmondott, éppen egy XI. századi oklevélnek a valódisága mellett szól. Persze, 1422-ben a hazai okleveles gyakorlat több évszázados fejlődése ismeretének hiányában már más követelményeket támasztottak egy bizonyítékul benyújtott oklevéllel szemben, mint két-háromszáz évvel korábban. Mindazonáltal a bíróság nem nyilvánította hamisítványnak Ottó oklevelét, csak, úgy látszik, további írásos támasztékot kívánt hozzá; történeńszeink pedig elfogadták Ottó comes alapítását, de nem magáért az oklevélért, hanem azért, mert a Képes Krónika is megemlékezik róla az Ős-gestából való (egyik utolsó) fejezetében ebben a formában: „Zolomerus Dalmácia királya s Géza herceg unokaöccse fölkérte Salamon királyt és a herceget, segítsék meg a karinthiaiakkal szemben, kik Dalmáciát elfoglalták. Miután ezt sikeresen megcselekedték, hazatérésük alkalmával Atha palatinus meghívta a királyt és a herceget, hogy a Szent Jakab tiszteletére emelt zselici monostora felszentelésén vegyenek részt; ami meg is történt.”¹⁵ A Krónikának ezt az adatát, Fejér szövegével összekapcsolva, mégpedig Ottó oklevelét 1061-ből valónak véve, a monostor felszentelését pedig Thuróczy alapján 1065-re téve — Fuxhoffer használta fel elsőnek, hanem feledkezvén meg egyúttal Pázmány Péternek a Péterfy által közölt azon (hibás) tudósításáról sem, hogy a veszprémi egyházmegyében levő Zala megyei (!) zselici Szent Jakabról nevezett apátságot Salamon király idejében Atha, Magyarország nádora alapította 1064-ben.¹⁶ Csánki Dezső a zselicszentjakabi monostorról, birtokairól és kegyurairól szólva érthetetlen módon teljesen mellőzi Fejér közlését, és Zsigmond 1422. jún. 7-i oklevelét sem használta.¹⁷ Wertner Mór használja Fejért, az oklevelet 1061-ből valónak tartja, a monostor felszentelését pedig, úgy látszik, Katona alapján, 1066-ra teszi.¹⁸ Pauler Gyula a XI. századi magyar nagyurak vagyonáról szólva elmondja, hogy „Ottó, vagy magyarosan Atha, Salamon nádora 1066—67 körül, Somogyban, a mai Kaposvár melletti Zselicben, Zselickisfaludon, mikor még somogyi ispán volt, Szent Jakab tiszteletére kolostort épített (1061), melynek felszentelésén, mint vendégei, Salamon és Géza herceg is megjelentek.” Pauler forrása: Fejér közlése és a Képes Krónika adata. Az Ottó-féle okle-

lágítják még a következő oklevelek: XIII. század vége: Pécsi káptalan (*Wenzel*: ÁUO. X. 432.); 1309. máj. 1.: Pécsi káptalan (Anjou-kori okmt. I. 174.); 1328. febr. 27.: Miklós pannonhalmi apát és konventje (Pannonhalmi rendtört. II. 485—486.); 1329. febr. 8.: I. Károly király (O. L. Dl. 2527.); 1356. jan. 9.: Pécsi káptalan (O. L. Dl. 4585.); 1364. máj. 23.: Bubek István országbíró (Pannonhalmi rendtört. II. 484—490.); 1382. máj. 3.: I. Lajos király (O. L. Dl. 69. 991.); 1382. máj. 10.: Pannonhalmi konvent (O. L. Dl. 69. 992).

¹⁴ Zsigmond 1422. jún. 7-i ítéletének indokolása így hangzik: „... licet prelibatus dominus frater Mathias abbas... ius patronatus ecclesie predictae prescriptis nobilibus in nullo pertinere debere allegando eosdemque ipso iure patronatus ex hoc privari pretendendo premissam cartam, necnon litteras annotati conventus Sexardiensis super transscripto dictarum clausularum emanatas... produxerit; tamen, quia tam prescripta carta, ut predicatur, sigillo carens, quam etiam dicte littere... conventus Sexardiensis in probationem et verificationem propositionis et cause ipsius abbatis predictae pro parte eiusdem abbatis insufficientes existerent... O. L. Dl. 36. 119.

¹⁵ *Domanovszky, A.*: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* (*Szentpétery, E.*: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I. Budapestini, 1947.) 364—365.

¹⁶ *Fuxhoffer—Czinár*: i. m. 214. — *Péterfy, P. C.*: *Sacra concilia ecclaeiae romano-catholicae in regno Hungariae.* II. Pozsony, 1742. 273—274.

¹⁷ *Csánki D.*: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* II. Budapest, 1894. s. v. Szent-Jakab (644), Szerdahelyi cs. (696) és Zselic-szent-jakabi bencés apátság.

¹⁸ *Wertner M.*: *Az Árpád-kori nádorok genealógiája.* Turul 16 (1898) 73. — Wertner Katonát nem idézi.

véltörédeket tehát keltezésével együtt elfogadja, csak a karinthiaiak ellen viselt hadjárat idejét 1066 és 1067 körüli időre teszi.¹⁹ Karácsonyi J. a Győr-nemzetség ismertetésénél a Képes Krónikára és Paulerra (Fejérre tehát csak közvetve) támaszkodva azt írja róla, hogy a „nemzetség három ága 1243-ban közösen bírja a Somogy megyei zselicszentjakabi monostor kegyuraságát. Ez arra mutat, hogy e tájékon volt a nemzetség ősi fészke, s őse azon nádorispán vala, aki 1068-ban a király jelenlétében szenteltette föl a tőle épített zselicszentjakabi monostort.”²⁰ Ő tehát még egy évvel későbbre teszi a karinthiai hadjárat idejét, az Ottó-féle oklevélről azonban nem nyilatkozik. Abból azonban, hogy a „Hamis, hibáskeletű és kelteztetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig” c. művében²¹ sem emlékezik meg róla, arra következtethetünk, hogy az oklevelet mégsem veti el kategorikusan, és keltezését is elfogadja, s mivel csupán a monostor felszentelését kívánja datálni, csak a Krónikára támaszkodik. Kollányi F. minden megjegyzés nélkül elfogadja Fejér közlését, és teljes mértékben értékesíti is.²² A „Magyarország vármegyéi és városai” c. kiadványnak Csánki által szerkesztett „Somogy vármegye” c. kötetében — egymástól eltérő módon — ketten is megemlékeznek a zselici monostor alapításáról: Reiszig E. (a „Somogy vármegye története” c. fejezetben) Czinárt követve azt írja, hogy „a zselicszentjakabi apátságot Atha vagy Ottó 1061-ben somogyi ispán, később Salamon nádora, 1063 táján alapította,²³ (a „Somogy vármegye nemes családai” című értekezésben pedig) Baranyay B. — Karácsonyi nyomán — az 1068. évet tekinti a monostor alapítási évének.²⁴ Domanovszky S. (1912-ben) kételkedő álláspontot foglalt el az oklevéllel szemben, s ezért nem is értékesítette Krónika-kutatásaiban, mert — mint mondja, indictiója téves: tizennégy tizenöt helyett. E részben azonban Domanovszky tévedett: nem gondolt arra, hogy görög indictióval van dolgunk, amely 1061. szept. 1. után 15, tehát az oklevélnek 1422/38-ban feljegyzett keltezése helyes.²⁵ Hóman B. (1910-ben) Pauler alapján oklevélnek tekinti Fejér közlését, s a monostor felszentelése idejét (Katoná I. nyomán) 1066-ra teszi.²⁶ 1912-ben Sörös P. foglalkozott a zselicszentjakabi monostor alapításának a kérdésével a Pannonhalmi rendtörténet XII/B. kötetének „Zselicszentjakab” c. fejezetében. Ő már ismeri Zsigmond 1422. jún. 7-i ítéletlevelét, felhasználja Fuxhoffert és Karácsonyinak a magyar nemzetségekről írt művét, valamint a Képes Krónika idézett helyét. Az alapítási cselekmény (actum) kezdetül elfogadja az 1061. évet, a fölszentelés idejét pedig (Karácsonyi nyomán) 1068-ra helyezi, az oklevéllel szemben azonban általában kételkedő álláspontra helyezkedik. „Későbbi időben — írja — mutogatták Atha ispánnak egy állítólagos oklevelét, mely úgy intézkedett, hogy míg ő él, maga fogja az apáttal a monostort igazgatni, ő gondoskodik új apátról, ha pedig meghal, semmiféle püspök vagy ispán, semmiféle rokonsága, ivadéka nem fog hatalommal bírni a monostor fölött, hanem csak a király. Ez azonban a monostor oly késő óhaja volt, melyet hiába igyekezett megvalósítani.”²⁷ A Sörös P. számára nehézséget okozó helyet azonban úgy kell értelmezni,

¹⁹ Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I². Budapest, 1899. 137, 438., 276. jegyzet.

²⁰ Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. Budapest, 1901. 96.

²¹ Budapest, 1902.

²² Kollányi F.: A magán kegyúri jog hazánkban. Budapest, 1906. 44., 98. és passim.

²³ 423.

²⁴ 592.

²⁵ Domanovszky S.: A budai krónika. Századok 36 (1902) 744—745.

²⁶ Hóman B.: A zágrábi püspökség alapítási éve. Turul 28 (1910) 103., 15. jegyzet. — (Új kiadása: Hóman B.: Történetírás és forráskritika. Budapest, 1938. 703. és 34., 37. jegyzet.) Az 1066. év Katonánál fordul elő legkorábban (Historia critica regum Hungariae... Pestini, 1779. 216—221.), aki azonban az 1061-i oklevelet még nem ismeri, csupán csak a Krónika helyét (karantán háború, a zselici monostor felszentelése) datálja. Az 1066. év Wertnernél bukkan elő újra (l. a 18. jegyzetet). Hóman az említett helyen Katonát nem idézi, csak Wertnerre hivatkozik.

²⁷ A pannonhalmi szent Benedek-rend története. XII/B. (Az elenyészett apátságok.) Budapest 1912. 238—239.

hogy Ottó (egyenesági örökös hiányában?) a királyra bizza annak a jövőben esedékes eldöntését, hogy ki legyen az ő halála után e „sajátgyház” (ecclesia propria, Eigenkirche) méltó új örököse, birtokosa. Az megérthető, hogy később, évszázados tapasztalatok birtokában, a monostor az alapítólevélnek eme másikt is értelmezhető passzusa alapján igyekezett szabadulni a nagyon ránehezedett s a XII. század utolsó negyede óta már patronusoknak, kegyuraknak nevezett uraitól.²⁸ Ugyanebben az esztendőben éles vita kezdődött Karácsonyi J. és a horvát történétírók között Horvátország XI. századi történetével kapcsolatban,²⁹ melynek során a Képes Krónika 99. fejezete is szóba került, és tartalmi szempontból komoly megbeszélésben részesült. Karácsonyi Zolomerust Kreszimir Péterrel azonosította, a horvátok pedig Szvinimirrel vagy Zvoimirrel, Gézát pedig Zvoimir sógorának tartották. Karácsonyi a sororius-t socer-ra javította — azzal érvelve, hogy Géza II. Kreszimir leányát vette nőül, a zselici egyházszentelést pedig — most már 1065. tájára teszi, a Krónika ezen adatát feltétlenül megbízhatónak véve. 1915-ben, Horvát R. hozzászólása után, Karácsonyi a zselicszentjakabi feljegyzésben helyesnek fogadja el a sororius szót, most már úgy magyarázva a nehézséget, hogy II. Kreszimir 1062-ben Gézához adta hugát, a Képes Krónika 99. caputját pedig eredetinek, interpolálatlannak tekinti.³⁰ 1918-ban Šišić F. „Geschichte der Kroaten” c. műve I. kötetét bírálja, többek között kijelentvén, hogy Zolomerus nem lehetett Szvinimir (Zvoimir), a maga részéről pedig kitart Kreszimir mellett, a zselici monostor felszentelését, Šišićhez közelítve, 1065/1066-ra teszi.³¹ A pannoni rendtörténet egykori szerkesztője s (nagy részében) egyik legkiválóbb írója: Erdélyi L. (1918-ban) a Pázmány Péter-féle kormegállapításhoz csatlakozva a monostor felszentelését 1064-re teszi, anélkül, hogy az Ottó-féle oklevélre egy szót is vesztegetne.³² A húszas és harmincas években Domanovszky és Hóman nyilatkozott újból oklevelünkről, módosítva korábban nyilvánított véleményüket. Domanovszky 1937-ben már elfogadja a zselici monostor alapítólevelének 1061-i keltét,³³ Hóman ellenben „X. és XI. századi történeti elemek a Nibelungénekekben” c., 1923-ban megjelent,³⁴ majd 1938-ban másodszor is kiadott tanulmányában³⁵ (éppen Domanovszky régebbi véleményére támaszkodva) azt írja róla, hogy „dátuma hibás s egészben gyanús, és nyilván a Krónika értesítése alapján készült, talán egy XI. századi oklevél formuláinak felhasználásával”. Teszi pedig ezt azért, hogy a német Aribo-nemzetségnek magyarországi szerepet juttasson, „melynek tagjai — írja — viselték négy generáción át a bajor pfalzgrafi (comes palatii) méltóságot, . . . II. Aribo és Potho (Botho) 1054-ben részt vettek Konrád herceg lázadásában. Ennek bukása után előbbi méltóságát, mindketten vagyonukat veszítették és Kondráddal együtt Magyarországra menekültek I. András királyhoz (1047—1060). Ivadékaikkal német földön nem találkozunk. Potho azonban 1060-ban újra feltűnik Németországban ugyanakkor, amikor I. András fia, Salamon, anyjával és német feleségével együtt sógorához, IV. Henrikhez menekült nagybátyja, I. Béla (1061—1063) támadása elől. Salamon 1059—1063-ig német földön, többnyire Bajorországban, anyja az ausztriai Mólkben tartózkodott. A Salamon által IV. Henrik támogatásával trónja elfoglalásáért vívott harcokban Potho a német seregben küz-

²⁸ Kollányi: i. m. 11 sk. ; 18—19. — Ehelyütt meg kell jegyeznünk, hogy az „ecclesia propria”-t (Eigenkirche) jobb megoldás híján mi is (szó szerint) „sajátgyház”-nak fordítjuk azért, mert a „magánygyház” más fogalmat takar. Emez egyházi szempontból nem nyilvános jellegű, a sajátgyház viszont az, s éppen ezért jövedelmező intézmény. — Különb enre az eredményre jutott 1916-ban a 126. jegyzetben idézett művében) *Ploskál-Tempis Rudolf*, s a kifejezés ellen nem emelt kifogást bírálatában az egyháztörténész *Reiner János* sem (olv. az i. jegyzet utolsó sorait).

²⁹ A horvát történetírás zátonyai. Századok 46 (1912) 1—31.

³⁰ Kálmán király rokonsága a horvát királyi családdal. Századok 49 (1915) 132—141.

³¹ Századok 52 (1918) 337—355.

³² Erdélyi L.: Magyar művelődéstörténet. II. Kolozsvár, 1918. 315.

³³ *Szentpétery*: *Scriptores* I. 364—365.

³⁴ *Egyet. Phil. Közl.* 47 (1923) 73—74.

³⁵ *Hóman B.*: *Történetírás és forráskritika*. Budapest, 1938. 327—330.

dött . . . , 1063-ban azonban eltűnik és csak Salamon bukása (1074) után, 1075-ben kerül újra elő, mint IV. Henrik követe.” Hová lettek? A XI. századi magyar Gesta világosít fel erről, feleli Hóman — „melynek nyomán krónikáink a jövevény nemzetségek közt említik a Poth-nemzetséget, amelynek őse, Poth, Salamon korában jött Magyarországra”. Hóman tehát elfogadja a Gestának a zselicszentjakabi felszentelésről szóló tudósítását, az 1061-es alapítólevelet azonban elveti azért, mert Potho 1060 és 1064 között nem tartózkodott Magyarországon, személyét pedig az 1422/1438-ból való oklevélben szereplő Ottóval s a Krónika Atha-jával azonosítja, mondván, hogy az Ottó—Atha változatok a XI. századi Gesta valamelyik folytatójának tollán létrejött szövegromlás a Krónika más helyén említett Potho helyett. Hómannak ezt a tetszetős előadását azonban nem fogadhatjuk el kételkedés nélkül azért, mert, mint az alapítólevélnek általunk fellelt bővebb szövegéből is kiténik, az alapítás dátuma ellen nem lehet kifogásunk, következésképpen szerzője sem lehet azonos az 1060 és 1064 között Németországban élő Pot-tal. Gerics József legújabb analízise pedig minden kétséget kizáróan igazolja, hogy e Gesta-szerkesztésünk utolsó bejegyzése az 1066-os karantán háborúról és a zselici monostor felszenteléséről szól.³⁶ A kolostor alapítása és felszentelése között két évnél hosszabb időnek kellett eltelnie. A minden vagyonát a monostorra ruházó s építését minden bizonnyal személyesen irányító somogyi comes különben politikai okokból sem tartózkodhatott 1060 és 1064 között Németországban. Mivel a kolostor 1066-ra valóban felépült, alapítója pedig feleségén s egy, úgy látszik, fogadott fián (Alexius puer) kívül nem emlékezik meg egészen közeli rokonairól (örököseiről), halála utánra pedig a királyra bízta monostora sorsát, a Győr-nemzetség hómani genealógiáját bizonytalan-nak kell tekintenünk, s ezért nem is használhatjuk oklevelünk hitelességének vizsgálatában.

Ezt a véleményünket szinte a bizonyosság erejével támasztja alá az (1061-es) alapítólevélnek 1257-ben interpolált intitulatioja is azért, hogy a Győr-nembeli Győr (Gewr) személyében mutatja be Ottó ispán atyját. Ez a betoldás ugyanis hihető, mert különösebb nehézség nélkül feltehető, hogy a XIII. század közepén élénken élt még tagjaiban a nemzetség névadó ősenek két évszázad alatt áthagyományozott emlékezete. E hagyomány folyamatos volta mellett pedig az a fontos körülmény tanúskodik, hogy 1243-ban az Apor-nemzetség tagjai ellenkezés nélkül adták vissza a Győr-nembelieknek a IV. Béla által (valószínűleg a tatárdulás utáni zavaros időben) nekik adományozott zselici patronátust.³⁷

A magyar diplomatika művelőinek munkáiban kezdettől fogva nem találkozunk Ottó ispán oklevelének méltatásával. Fejérpataky László (1885-ben) csak Radó nádornak a szávaszentdemeteri monostor alapításáról szóló 1057-es interpolált és a százi apátság 1067. körül kelt alapítólevelét ismeri, de ezeket is magánosok adományai királyi megerősítésének s formailag királyi okleveleknek tekinti.³⁸ Tíz évvel később (1895), miután Pauler a Fejér által (hibásan) közölt Guden-féle oklevél³⁹ keltét meghatározta (1079)⁴⁰ maga pedig a vespérmí káptalan magánlevéltárában az eredetijét is megtalálta, már „legrégebbi magán-okleveleink”-nek is szentelt egy rövid fejezetet akadémiai székfoglaló értekezésében⁴¹ — kijelentvén, hogy „eddig, mondhatni, teljesen elkerülte a diplomatikusok figyelmét annak vizsgálata, hogy a királyi oklevelek mellett e korai időkben nem léteztek-e olyanok is, amelyeknek szerzője, kiadója a királyi kancellárián kívül eső más fórum, más testület volt”. S elmékedését folytatva elmondja, hogy az eddig ismert XI. századi magyar oklevelekről úgy tud-

³⁶ Gerics J.: Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest, 1961. 69—70. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22. sz.)

³⁷ L. az oklevél bevezető sorait, valamint a 13. jegyzet 1. regesztáját, s a 119. jegyzetet. Mindez Györffy Györgynek a magyar nemzetségekről szóló tanítását is támogatja. (L. a 4. jegyzetben i. m. 34 sk.) Ezzel kapcsolatban l. Szőke B.: Győr nevééről. Arrabona 2 (1960) 16—18. Végül l. még: Wertner M.: Nemzeti kutatások. Turul 17 (1899) 120.

³⁸ Fejérpataky L.: A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest, 1885. 18.

³⁹ Fejér: C. D. IX/7. 703.

⁴⁰ Pauler: i. m. I. 188., és 292. jegyzet.

⁴¹ Fejérpataky L.: Oklevelek II. István király korából. Budapest, 1895. 4—16.

tuk, hogy akár a király, akár mások egyházalapításairól stb. szóló oklevelek „mind a királyi oklevelek közé tartoznak. Ezt bizonyítja szövegük vagy kiállításuk, főleg a királyi pecsétnek a magánoklevelekre való függesztése. Ezt a nézetet támogatta a középkor bírói gyakorlata is, amely vitás esetekben csak azt ismerte el bizonyító erejűnek, amit királyilag megerősítettek”.⁴² A zselici oklevelet azonban most sem említi, valószínűleg azért, mert pecsételetlen volt és Zsigmond bírósága elvetette, tehát magáévá tette annak diplomatikai minőségét, vagy (ami alig hihető) nem is ismerte a Zsigmond-féle oklevél teljes tartalmát és mint oklevéltani szempontból hasznavehetetlen töredéket, egyszerűen nem méltatta figyelmére. Bizonyára Fejérpatakynak ez a tartózkodó magatartása magyarázza Szentpétery hallgatását is, aki sem Kritikai Jegyzékében, sem Oklevéltanában nem emlékezett meg róla.⁴³

Mi a negyvenes évek eleje óta foglalkozunk a magyar jogi magánírásbeliség kérdésével, ennek keretében tehát Ottó ispán oklevelével is. Kezdetben minket is meglepett Zsigmond bíróságának döntése, s 1944-ben megjelent szfragsztikai összefoglaló értekezésünkben az oklevél bizonyító erejéről szólva azt írtuk, hogy „a pecsét nélküli oklevél a XIII. században már értéktelen volt. A zselicszentjakabi patronátusi perben Zsigmond personalis praesentiaja nem fogadja el Atha comes (XI. századi) oklevelét, nem azért — mintha a tartalmában kételkedtek volna (pedig hamis volt), hanem azért, mert nem volt pecsétje.”⁴⁴ Később azonban, főleg amióta a XI. és XII. századi magyar írásbeliség múltját a hazai teljesebb oklevél-anyagon tüzetesebben kezdtük vizsgálni, arra az eredményre jutottunk, hogy legrégibb magánokleveleink alighanem pecsételetlenek voltak, s közöttük mind formai, mind tartalmi szempontból kiemelkedik az Atha ispáné, mert szövegének (üglátszik eredeti és valódi) befejező részét szó szerint megőrizte Albert királynak Zsigmond 1422-i döntését megerősítő 1438-i ítéletlevele. Ezt a ránkmaradt tartalmi részt, legalább az alapítás tényét és megközelítő dátumát illetően megőrizte a Képes Krónika is. De még fontosabb az, amit Zsigmond király ítéletlevele az 1061-i oklevél külsejéről mond. Személyes jelenléti bírósága (personalis praesentia regia) ugyanis a bemutatott régi írású „carta”-t nem fogadta el (egyedüli) bizonyítéknak csak azért, mert nem volt rajta pecsét.⁴⁵

Összefoglalásképpen tehát megállapíthatjuk, hogy az Ottó ispán-féle oklevéltöredék olyan formában, amilyennek Zsigmond bírósága 1422-ben leírja, valóban létezett,⁴⁶ s számunkra megőrzött töredéke diplomatikánk legelső s igen értékes kincsei közé tartozik.

II

Bizonyos, hogy mind oklevéltani, mind pedig történeti, földrajzi stb. szempontból többet érne, ha kezünkben lenne az Ottó-féle oklevél eredetije, mint a Gudené, vagy legalábbis olyan értékű átírása, mint a százdi oklevélé. Az is kétségtelen, hogy a Zsigmond 1422. jún. 7-i oklevelében említett Szepesi Jakab-féle 1377-i ítéletlevél, vagy az ugyanott csak általánosságban érintett, de az országbíró ítéletével rokon tartalmúnak jelzett 1422. máj. 22-i keletű szekszárdi oklevél is többet tudna mondani a zselici monostor alapításáról, mint Albert király 1438. febr. 20-i, Zsigmond ítéletlevelének a szövegét számunkra fenntartó oklevele. Ezért az elmúlt tíz esztendő folyamán végzett levéltári kutatásaink során kitarátóan figyeltük a kezünkön átszűrődő okleveles anyagot, hátha egyszer csak előbukkan valamelyikük valamilyen formában. E régi vágyunk egy váratlan pillanatban teljesült is, mert 1957. nyarán az Ühtritz-Amadé-cs. levéltárának az Országos Levéltár által lefényképezett filmanyagában megtaláltuk Szepesi Jakab országbírónak Visegrádon 1377. évi febr. 28-án

⁴² *Fejérpatak*: Oklevelek. 4—5.

⁴³ *Szentpétery I.*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 1. Budapest, 1923. — Magyar oklevéltan 43, 73.

⁴⁴ *Kumorovitz B.*: A magyar pecséthasználattörténete a középkorban. Kny. a Gödöllői Premontrai Gimnázium 1943/44. évi Évkönyvéből. 80—81.

⁴⁵ *Kumorovitz*: Die erste Epoche. 5—9.

⁴⁶ L. a 108. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

kelt ítéletlevelét⁴⁷ s benne többek között Ottó comes 1061-i oklevelének részben szó szerinti, részben pedig helyenkint összevont vagy interpolált bő szövegét. Az országbírói ítéletlevél azért kerülhetett el eddig történetkutatóink figyelmét, mert nem eredetiben, hanem csak a veszprémi káptalan egy 1432. évi okt. 24-én kelt privilégialis átírásában maradt ránk, melyet viszont — sok olvasási hibával — egy (valószínűleg) XVII. századi ismeretlen kéz másolt le magán célra, hivatalosan nem hitelesített formában. Ennek eredetije ma már szintén ismeretlen helyen lappang, úgyhogy a vele való további foglalkozás során az említett filmről készült másolatra vagyunk utalva.⁴⁸

Magát az Ottó-féle szöveget azonban az országbíró sem kapta első kézből, hanem csak IV. Bélának egy 1257. szept. 9-én kelt megerősítő okleveléből, melyet viszont 1374. jún. 2-án a királyi kápolnaispán írt át az apátság részére. Szövege tehát 1377. előtt kétszeres átíráson (1257, 1374), 1377-ben egy kivonatoláson, ez a kivonat pedig ismét két átíráson (1432, XVII. század) esett át, ezért több (egy-két szándékos) interpolációt s néhány hibásan olvasott szót és ma már nehezen vagy alig javítható névelírást is tartalmaz. Mivel pedig, mint értekezésünk első részében már láttuk, 1422-ben Ottó comesnek nem ezzel az átírt oklevelével, hanem az eredeti „carta”-jával bizonyította igazát az apátság, a vele kapcsolatban már eddig jelzett s a továbbiak során még részletesen ismertető nehézségeknek a lehetőséghez képest maradéktalan megoldása s a benne szereplő helynevek helyes azonosításának a megalapozása céljából, de más okokból is legalkalmasabb kritikai eljárásnak az látszik, hogy oklevelünket a patronátusi per történeti keretében mutatjuk be, s annak végén tesszük meg diplomatikai észrevételeinket.

Szepesi Jakab országbíró ítéletlevele bevezető részében elmondja, hogy 1375. jan. 20-án azzal a panasszal fordult hozzá Tamás zselici apát, hogy Ders fia Miklós mester és fiai: György, János, Péter, Bertalan és Pál,⁴⁹ továbbá ugyanazon Ders fia Péter fiának: Mihálynak az özvegye és három fia: Jakab, János és István a monostornak — egykor patri-moniumul nyert — valamennyi birtokát erőszakkal elfoglalták, s rajtuk meg is szálltak.⁵⁰ A panasz 1374-ben már a király előtt is elhangzott, aki akkor inquisitiót és idézést rendelt el az alperesek ellen. Az inquisitio (az idézéssel együtt) 1375. jan. 6-án történt meg, s a róla kiadott somogyi konventi jelentés⁵¹ megerősítette a panaszt. A kijelölt időben (1375. jan. 20.) az alperesek nem jelentek meg az országbíró előtt, s további huzavona és bírságolások után csak 1376. febr. 9-én került sor újabb tárgyalásra.

Az apát hat fontos oklevelet mutatott be igaza bizonyosságul.

1. Az első a királyi kápolnaispánnak IV. Béla 1257. szept. 9-i, Salamon (!) királynak 1061-ben, a XV. indictióban kibocsátott oklevelét szóról szóra magában foglaló kiváltságleveléről 1374. jún. 2-án kiállított privilégialis átírása volt,⁵² amelyből (az 1377. évi országbírói kivonatolás, az ítéletlevél 1432-i veszprémi káptalani átírásnak XVII. századi másolata

⁴⁷ O. L. Ühritz-Amadé-cs. It. Lad. 10., fasc. 5. nr. A. (Filmtár, 2191. sz. doboz.)

⁴⁸ Mivel a második világháború végén — más anyaggal együtt — ez a filmtekercs is szemétdombra került a Magyar Nemzeti Múzeum udvarán, s ártalmas külső behatások következtében a szokásosnál súlyosabb vegyi önbomlási folyamat indult meg benne, nem ártana, ha új másolatot készíttetne róla az Országos Levéltár. A benne megőrzött Ottó-féle oklevél és több eddig ismeretlen s még ki nem adott XI—XII. századi notitia és oklevélszöveg feltétlenül megérdemelné a jobb megőrzésükre fordított költséget.

⁴⁹ ... contra magistrum Nicolaum filium Ders, Georgium, Iohannem, Petrum, Bartholomeum et Paulum filios suos ac nobilem dominam relictam Michaelis filii Petri filii eiusdem Ders, Iacobum et Iohannem ac Stephanum filios eiusdem...

⁵⁰ ... residentiam in eisdem faciendo.

⁵¹ Az ítéletlevél a somogyi konvent jelentésének a keltét nem adja meg. Ez jan. 6. és jan. 20. közötti időre tehető.

⁵² Szepesi Jakab országbíró a következőképpen írja le oklevelünket: ... dominus abbas... quasdam sex litteras, unam comitis capellae regiae et aliam conventus Simigiensis privilegiales ac

szerint) a következő, körülbelül 830, a hozzácsatolt notitiákkal együtt kb. 975 szavas interpolált s részben összevonás útján rövidített szöveg maradt ránk:⁵³

(1061 p. sept. 1)⁵⁴

Ego Ottho <filius Gewr de genere Gewr> Simigiensis <comitatus> comes^a, dei respectu ac principum nostrorum benevolentia, cum locuples essem et universis opibus redundarem, pro salute animae meae, iugi meditatione incitatus, consilium a spritualibus patribus quaesivi, qua actione possem salvari. Accepto itaque prudentum consilio, hoc, quod multis diebus diffiniebam animo, qualiter hoc ad laudem et gloriam Christi et ad honorem sancte dei genitricis Mariae, sancti Iacobi apostoli omniumque sanctorum dei inchoaverim et opere compleverim, audiant omnes christiani. Igitur in monte sancti Iacobi apostoli, qui est iuxta ripas fluvii Kapus nominati, erat in honore sancti praedicti ecclesia nimia vetustate et neglectu iam deserta, quam cum cernens ego divinis servitiis ac monasticae institutioni confratrum populo inibi habitandi, alia possessione inventa, terram istam deo et sancto Iacobo a dominis meis quaesivi et impetravi. Terminus autem istius terrae super aquam Luppa de ponte Pica usque in Kapus adducitur et omnia, quae infra habentur, sancti Iacobi sunt. <Alii vero termini seu metae eiusdem litteris in esidem seriatim continentur.>^b In eadem autem possessione habentur septem aratra ad abbatem pertinentia, sedecim mansiones aratorum, quindecim ministrorum, viginti quatuor domus vinitorum, torneator unus, molarius cum mola, subulcus unus, armentarius unus; comitissaeque duo aratra vadunt, mola cum molario, quae tamen post obitum eius nemo debet a monasterio rehabere; et quos presbyteros ipse abbas elegerit, intus ponat. Item villam sancti Martini dedi sancto Iacobo cum terra nostra et cum tota terra loci illius, ubi habentur triginta quatuor mansiones hominum, ex quibus viginti tres sunt tributarii ministri, id est omni anno tribuant victimam unam, decem hydrias de tricitco, totidem de brasia; equi eorum et currus sint in potestate abbatis, aratrum unum ibi arat abbati et sex mansiones operarii sunt balneorum; triginta mansiones et unam uxori meae contradidi, viginti duae de his praedictum tributum dominae suae praebeant, sex domus operarii sunt. Ac terram villae, quae dicitur Drugh, totam sancto Iacobo tradidi: ecclesiam et mercatum et cum quinque domibus ministrorum praenotato tributo subiacentium; habetur ibi aratrum unum et duae mansiones currus praeparantium; excepti de eadem ipsa terra aliquantulum, quod dedi Georgio episcopo testi et scriptori donationum istarum cum duabus servorum mansionibus et cum una vinea et cum vinitore donatum est. Noa qua locum meum cum turce^c et cum tota terra, quam ibi habeo, eidem sancto Iacobo dedi; ibi habentur duo aratra, octo mansiones piscatorum, tres mansiones ministrorum, captos a piscatoribus pisces ad monas-

tertiam domini Caroli pridem regis Hungariae, necnon duas capituli ecclesiae Quinqueecclesiensis et sextam capituli Vesprimiensis patentes... curaverat exhibere; in quarum primae, videlicet dicti comitis capellae regiae litterae, Veteri Budae feria sexta proxima post festum corporis Christi anno eiusdem 1374 confectae tenorem litterarum privilegialium quondam domini Belae tertii filii Geise secundi Hungariae regis (!) anno domini 1257 quinto Idus Septembris, regni autem sui anno 22 emanatarum seriem quarundam litterarum privilegialium domini Salamonis olim similiter regis Hungariae anno ab incarnatione domini 1061, indictione quindecima confectarum de verbo ad verbum transcriptive in se habentium — continentia inter caetera hae clausulae reperiebantur: Ego Ottho...

⁵³ Az oklevél szövegét a „Diplomata Hungariae antiquissima...” kiadásához Györffy Gy. által 1961-ben összeállított (Történelmi Szemle (1961) 525—535.) s 1962-ben végleges formába öntött szabályzata szerint és az ő szíves közreműködésével közöljük.

⁵⁴ Mivel oklevélünk esetében csak a görög indictióra gondolhatunk, kelte 1061. szept. 1. és az év vége közé helyezhető. *Szentpétery I.*: Oklevéltani naptár. Budapest, 1912. 10.

^a Az eredeti szöveg így hangzott: Ego Otto Symigiensis civitatis comes. Ld. Zsigmond 1422-i oklevelének a 6. jegyzetben közölt idevonatkozó részét.

^b Az átiró összevonása.

* helyesen: curte

terium iugiter deferentium, stagnum quoddam optimum in Haharisamloý^d, tres mansiones vinitorum cum totidem vineis pertinentibus ad eandem turcem^e Noa. Stiruilli locum monasterio concessi; ibi habetur aratrum unum, mola cum molario, mansio una, custos ecclesiae, duae mansiones liberorum, quae pertineant ad Alexium puerum. Domino et patrono nostro sancto Iacobo contuli terram Alexandriae cum capella omnique reddito eiusdem terrae iuxta ripas fluminis Dravae, <cuius termini in eisdem litteris [seriatim] continentur>^f et quaecunque in gyro eiusdem termini habentur, omnia sunt sancti Iacobi; habetur ibi unum aratrum cum tribus mansionibus et sex domibus piscatorum, piscina bona et magna. In Lucisý novem mansiones ministrorum comitissae, sub praedicto tributo et post obitum eiusdem fiant haec sancti Iacobi; octo autem mansiones vinitorum, quae ibi commorantur, post transitum comitissae cedant in ius Alexii et potestatem. In Gessen turcis^g mea, decem vineae cum vinitoribus in usu sint comitissae; terra autem ipsa tota cum tributariis sancto Iacobo sint donata; post mortem quoque eiusdem dominae ad monasterium pertineant omnia. In Sudan turcem^h meam, pomeria, terram totam et cuncta, quae ibi habentur, monasterio concessi, scilicet 14 vineas cum vinitoribus, molarium cum mola, sex mansiones ministrorum cum saepe dicto tributo, apiarium unum. Leusti locum sancto Iacobo dedi cum uno aratro, et quinque vineas cum vinitore uno, octo domibus ministrorum praenotato tributo subiacentium. Insulae cuiusdam Urtim vocatae, quae cognominatur Marckha terminus <autem eiusdem in ipsis litteris declaratur>ⁱ; insula tota tradita est sancto Iacobo cum omnibus capturis et clausuris piscium absque dimidia captura Gogori et in Urchin datus est quidam homo Trildi cum captura piscium, quam habet ibidem. Terra Sokorow cum^k 28 vineis ac vinitoribus dividitur in duo: medietas sancto Iacobo, medietas Alexio puero. In insula Pest dedi sancto Iacobo locum unum cum uno aratro^l, vineam cum vinitore, molarium cum mola, duas mansiones piscatorum. In Arpas mon (—^m) et Potok viginti octo ministrorum mansiones et in Gagogh tres mansiones cubiculariorum abbati Turcel turcemⁿ meam et duo aratra, ibidem tres mansiones vinitorum cum una maxima vinea, duae^o mansiones piscatorum, tres piscinas, quinque mansiones ministrorum, subulcum unum, apiarium eiusdem turcis^p contuli sancto Iacobo. In Genk dedi eidem sancto Iacobo aratrum unum, piscinam, ortularium unum, procuratorem unum cum tribus mansionibus. In Kiris aratrum unum et in Bihar duas mansiones vinitorum, sex vineas, molam cum molario sancto Iacobo dedi. In Kosdý aratrum unum, quinque domos operaricas, edilem turcis^q dedi sancto Iacobo. In Keltesel quatuor domos vinitorum cum una vinea sancto Iacobo contuli. Datus est locus sancto Iacobo, qui vocatur Lappa <cuius terminus similiter in ipsis litteris declaratur>^r. In villa Kesis molam cum molario et terram ad eandem molam pertinentem, tributum in ponte Hole et molam in Papa, Pesti quoque locum cum aliquantis molis sancto Iacobo^s. Inveni in Danubio iuxta ecclesiam sancti

^d Valószínűleg romlott alak a Zaharisamloý-ból. Györffy Gy. észrevétele.

^e helyesen: curtem

^f Az átíró összevonása.

^g helyesen: curtis

^h helyesen: curtem

ⁱ Az átíró összevonása.

^k Egy másik cum törölve.

^l et quinque vineas törölve.

^m kb. 5 betűnyi üres hely.

ⁿ helyesen: curtem

^o helyesen: duas

^p helyesen: curtis

^q helyesen: curtis

^r Az átíró összevonása.

^s hiányzik: dedi vagy contuli

Georgii quendam insulam tributariam, cacturam^f piscinam^u, terram ad duo aratra, octo piscatores mansionum sancto Iacobo acquisivi. Igitur monasterium deo sanctoque Iacobo construxi et quaecunq; de facultatibus habui vel a dominis meis invenire potui, totum illud pro remedio animae meae, regis atque omnium maiorum regni huius probatione et testimonio contuli hac ratione, ut quamdiu vivam, egomet cum abbate monasterium regam et provideam. Et quicumq; de rebus praenominatis de monasterio quicquid abstulerint, dei, sanctae Mariae, sancti Iacobi omniumque sanctorum dei anathemate feriuntur et cum Iuda, traditore Christi, partem habeant in perditione mecumque ante tribunal alti iudicis in die iudicii contendant. Amen.

Az oklevélhez később (folytatólagosan) hozzáírt szöveg:⁵⁵

Vir quidam nobilis Nan nomine dedit sancto Iacobo quendam possessionem Valus dictam <sub metis in eisdem litteris nominatis>^x cum tribus mansionibus servorum et duabus mansionibus ministrorum. Idem bonae memoriae vir dedit sancto Iacobo aliud^z locum Iana nominatum cum saltu lignorum et cum terra ad unum aratrum pertinente, quatuor mansiones servorum, locum molae cum piscina. Dedit etiam in Wilik vineam magnam cum vinitore eandem vineam colente. Etiam duae mansiones, quas abbatissa^{a'} dedit. Quidam vir nomine Mank dedit sancto Iacobo duas mansiones cum tribus vineis et quendam locum Zenmye^{b'} vocatum cum saltu et arbustis et cum terra aratro uni sufficiente. Andreas rex cuidam monacho, propinquo suo, Radolcza nomine, dedit locum et terram possessionis in Gergew et quando captum est monasterium istud, eandem terram multorum testimonio dedit sancto Iacobo hac ratione, ut quicumque post obitum ipsius eam de monasterio subtraheret, perpetuae damnationi in corpore et in anima subiaceret.

2. Az apát második bizonyítéka a somogyi konvent 1313. szept. 14-én kelt átírása volt III. Béla királynak (részben az Ottó-féle oklevélhez folytatólagosan hozzáírt későbbi s az előző bekezdésben közölt notitiák alapján készült) 1190-i privilégiális birtokösszeíró oklevéléről, amely szerint (a XII. század folyamán) 17 megnevezett adományozó (az oklevélben szintén felsorolt) mintegy 22 helyen földdel, szőlővel, erdővel, réttel, berkekkel, halastóval, ekével s körülbelül 85 cubicularius-, föld- és szőlőműves-, lovasz- és más, közelebbről meg nem határozott mansióval gyarapította az apátság alapításakor birtokállományát.⁵⁶

^f helyesen : capturam

^u helyesen talán : piscium

⁵⁵ Mivel eredetiben nem bírjuk, az egyes tételek bejegyzésének a kora ma már nem állapítható meg: nem dönthető el, vajon egyszerre történt az egész passzus hozzáírása, vagy folyamatosan (az egyes adományok idejében) jegyezték fel őket.

^x Az átíró összevonása.

^z helyesen : alium

^{a'} helyesen : comitissa. Az oklevél (fő)szövege csak férfikolostorról szól.

^{b'} talán : Zemnye

⁵⁶ Szepesi Jakab országbíró szerint a következő clausulákat tartalmazta: Terram totam Georgii Chepanus dedit sancto Iacobo et piscinam novam, quae est ultra Drauam cum duabus mansionibus servorum et caeteri, qui ibi morantur, sunt tributarii sancti Iacobi. Ego Chepanus dedi totam terram meam nomine Putun sancto Iacobo pro anima fratris mei Alexii cum una mansione et caeteri, qui ibi sunt, dant tributum sancto Iacobo. Ego Mathe donavi terram in Belz sancto Iacobo cum una mansione. Ego Chele dedi totam terram meam nomine Bosol sancto Iacobo cum omni possessione mea, cum undecim mansionibus servorum. Ego Petrus comes donavi totam terram meam sancto Iacobo nomine Koswch; et etiam Iacobus praepositus et eius uxor quandam terram, quam ibi habuerunt, dederunt sancto Iacobo cum duabus mansionibus servorum et undecim mansionibus cubiculariorum. Ego Bagen et omnes consanguinei mei dedimus totam terram nostram cum nemoribus sancto Iacobo et villam quandam, quae dicitur Kinisch. Ego Ottho dedi totam terram meam nomine Temerken sancto Iacobo. Poth et Savul dederunt terram sancto Iacobo cum quatuor mansionibus servorum et quatuor mansiones cubiculariorum; et iterum duae mansiones sunt proprietates

3. Harmadiknak I. Károly királynak 1323. jún 16-án kelt s III. Béla 1190-i,⁵⁷ továbbá Imre király 1197-i és II. András király 1217-i privilégiumait megerősítő pátenus-oklevélét mutatta be Tamás apát, amelyet Dethimarus apát és a monostor akkori patrónusai: Zeyhan comes és Ders fia Péter mester együtt eszközöltek ki a királytól. Az 1190-i azonos a második helyen (2.) említett oklevéllel, az Imre-féle pedig szintén megerősítő jellegű birtokösszeírás. Az elsőben (1197) magán személyek által adományozott és különböző megnevezett helyeken fekvő négy prediumnak,⁵⁸ a másodikban (1217) pedig hasonló jötevők által ajándékozott egy possessionának, három erdőnek, egy falunak (villa), egy falurésznek, továbbá szőlőknek és 32 hold földnek a birtokában erősíti meg a monostort az említett két király.⁵⁹

4. Tamás apát negyedik bizonyítéka a patrónusoknak a monostor birtokával való sáfárkodásába nyújt bepillantást. A pécsi káptalan 1366. aug. 1-én kelt oklevele ez, s arról szól, hogy a Szerdahelyi Ders fia Miklós és fiai: Ders, György és János, továbbá ugyanazon Ders fia Péternek a fia: Mihály egyfelől, másfelől pedig Gyulai Miklós fiai: Jakab és Mihály, valamint Kemend-i Konrád két fia: Miklós és János — előzetes megállapodás alapján, a patronátus jogán őket illető zselici Kapuselve-i birtokokon, nemkülönben igazgatásukon és védelmükön úgy osztoztak meg, hogy a Szent Balázs plébánia zselici birtokai, birtokrészei és prediálisai s a Szent Jakab apostol zselici egyházának Kapuselve-i birtokai és birtokrészei Szerdahelyi Ders fia Miklós mesternek és fiainak, valamint Ders fia Péter fiainak; a Szent Lukács evangélista és Szent Tamás vértanú egyházának Pwzeg nevű birtokai, birtokrészei és prediálisai pedig Gyulai Miklós és Kemend-i Konrád fiainak jutottak.⁶⁰

sancti Iacobi et quatuor mansiones pulsatorum. Ego Chepanus donavi totam terram meam sancto Iacobo quae dicitur Sudogh et ibi habentur viginti vineae cum 28 mansionibus ac unum aratrum cum una mansione et quatuor partes nemoris extra terram illam. <Metae vero earundem terrarum ac nomina servorum et cubiculorum litteris in eisdem seriatim continentur.> Ego Anthonius locum meum in villa Brahen cum tota terra mea dedi sancto Iacobo cum duabus mansionibus et cum redditu eiusdem terre; in eodem loco in pratis et insulis communes sumus. Ego Chepanus dedi totam terram meam sancto Iacobo in villa Zepud cum tribus vineis et tribus vinitoribus. Ego Acha dedi insulam meam integraliter sancto Iacobo quae est inter Drauam et Mychun ita, quod nemo in ea habeat partem, nisi praedictus sanctus; et in villa Gyalad 4 mansiones curriferorum, qui etiam debent tributum de vino. Quidam etiam presbyter ibidem dedit totam terram suam cum nemoribus et cum una vinea sancto Iacobo. Item idem Acha in villa Berey dedit sancto Iacobo quinque vineas cum quinque vinitoribus et cum terris suis et nemoribus. Similiter in villa Kewrushagh dedi(t) sancto Iacobo sex vineas cum sex mansionibus servorum. Ego Aegidius presbyter de villa Kezy dedi totam terram meam sancto Iacobo. Mater Anthonii in villa Lock medietatem terrae suae cum nemoribus dedit sancto Iacobo. In villa Athad Kazud centurio dedit terram suam cum pratis, nemoribus et stagno sancto Iacobo. Alexius dedit terram suam in Zoil sancto Iacobo cum duabus mansionibus servorum et tribus agazonibus <sub metis in eisdem litteris declaratis>. In villa Onduch Zelemer filius Poth partem suam cum terris, vineis et silvis dedit sancto Iacobo. Poth filius comitis Stephani terram suam, quae est iuxta aquam Kapuss dedit sancto Iacobo, <cuius metae similiter in eisdem litteris continentur>.

⁵⁷ A XVII. századi másolat (tévesen) 1390-et ír 1190 helyett.

⁵⁸ Praedium de Iruslou per Benedictum datum cum duabus partibus, parte videlicet Benedicti et parte Anthonii; item aliud praedium de Musdle; item praedium de Byun; item praedium de Zokorow.

⁵⁹ ... quaedam possessio Zorm vocata; item tres silvae Verstel, Igaz et Sark nuncupatae; item villa Taton cum tota terra ad eandem pertinente; item praedium Nemehin vocatum in toto; item in Naragh 32 iugera terrae; item praedium Sard; item partem terrae Nachk et vineas eiusdem villae; item praedium Vylak data, donata et praestita exitisse et salubriter legasse eidem monasterio sancti Iacobi videbantur, quas et quae per omnia memorata in eisdem privilegiis reperta... praesentibus... annotari... fecimus — írja 1323-ban I. Károly király.

⁶⁰ Regesztánk teljes, azért az oklevél szövegét nem közöljük.

5. Az apát ötödik oklevele (pécsi káptalan 1367. júl. 3.) szerint a patrónusok méltányosabb és részletesebben körvonalazott osztályt hajtottak végre az apátság birtokain s a Kapos mindkét partján fekvő birtokokat, mégpedig Apaylakot, Nádasdot, Csernekfalvát (Cherinkfalwa), Bajszínfalvát (Teres[z]tyén kivételével) minden jogaikkal és szolgáltatásaikkal (cum iuribus et servitiis), de a nagyobb collecták nélkül (exceptis collectis maioribus) Szent Jakab apostol monostorának és apátjának hagyták meg; a Gyarmat nevű birtokot a Kapos folyóig terjedő birtokokkal együtt Ders fia Péter fiának; Mihálynak a használatára és védelmére bízták; Gálosfalva birtokot a Szent-Tamás faluig terjedő birtokokkal együtt Ders fia Miklós mesternek és fiainak osztották ki; végül Szent-Barrabás és az Ormánságban (in Orman) fekvő birtokok és tartozékaik pedig Gyulai Miklós és Kevend-i Konrád fiainak a kezére jutottak úgy, hogy ezen birtokok jövedelmének a felét — a nagyobb collecták nélkül — a monostor apátjának tartoznak átadni.⁶¹

6. Az apát utolsó oklevele (Veszprémi káptalan 1372. aug. 1) a patrónusok újabb osztályáról szól. 1367 után ugyanis Ders fiának: Péternek a fia: Mihály meghalt, özvegyét pedig Ders fia Miklós és fiai megkárosították. Az özvegy perrel érvényesítette követelését, amely azonban egyességgel és új osztállyal végződött. E szerint Kistelek két prediális mansióval és egy colonusi curiával, Maycensfalva (más néven: Sebestyénfalva), Kálozfalva, Folkosháza, a Jánoslaka nevű prediális sessio, az egy colonusú prediális Botfenék, Pokylese colonus (colonus Pokylese), a kőtemplomos Szent-Tamás, Törek, Magyarfalva, Bizefalva, Veresalma és Szent-Luka birtokok — váltakozó 3—3 évi használatra Ders fia Miklósnak és fiainak; a Lappa folyón lévő felső és alsó sziget Miklós mester ottani prediális földjeinek a kivételével s a Kaponon túl fekvő más birtokok nélkül, a Kapos folyón álló (egyik) malom három sessióval, valamint Gerence és Alsó-Filtelek Miklós-fia György mester ottani prediális és vásárolt földjeinek a kivételével, továbbá Gihenfalwa, az Egyed fia István Chubanus nevű háza (domus), a kőtemplomos Szent-Balázs falu, a Bicófalvának nevezett Byto-háza (domus), amelyben két prediális tartózkodik (resident), Tót (Sclavi) Tamásnak Felső-Gerenfalwa nevű sessiója, Alsó-Gerenfalva, Gyarmat, Bajnokfalva, ahol két prediális mansio van, egy curia, amelyben Pál szabó (?) lakik, két Sebelakának nevezett mansio, amelyben Zabe fiai tartózkodnak; Dragunlaka, Buginzenke, Karachin fia János prediális földje; Szent Tamás faluban egy prediális mansio, amelyben az előbbi Karachin fia János él (maneret), Dénes fia Jakabnak Mikeháza nevű prediális sessiója és Teres(z)tyénlaka, ahol Tamás fia László lakik — ugyancsak váltakozó 3—3 évi birtoklásra Mihály mester özvegyének és fiainak a kezére jutottak; Csernekfalvát pedig, valamint Tót (Sclavi) Miklósnak Alsó-Cherenk nevű házát — a nagyobb collecták s a bor- és gabonated kivételével — szintén három évenként váltakozó használatra — a monostornak juttatták.⁶²

A monostor birtokjogait, a patrónusoknak az apátság birtokaival való csereberéjét s azok (jogtalan) használatát bizonyító ezen hat oklevél mellett az apát benyújtotta még a pécsi és veszprémi káptalan, a királyi kápolnaispán, László opuliai herceg és Imre nádor, az országbíró, valamint a somogyi konvent különböző időben kelt tiltakozó okleveleit, melyek az ő és elődeinek a kegyurak sorozatos birtokfoglalásai és osztályai ellen való protestálásairól szólnak.⁶³

Az alperesek nevében Ders fia Miklósnak személyesen megjelent három fia: Ders, György és János kijelentették, hogy ezen fontos ügyükben atyjuk (Miklós) távollétében, mivel az érdekeltek között ő a legtekintélyesebb személyiség (quod ipse maior et pretio ipsorum existeret), nem nyilatkozhatnak, azért az országbíró 1376. máj. 1-re halasztotta a per tárgyalását. Ekkor, az említetteken kívül, Péter fiának: Mihálynak a fia: Jakab is megjelent, s valamennyiük nevében való tárgyalásra megbízólevelet is hoztak magukkal, az országbíró azonban, királyi rendeletre, rövid időre ismét elhalasztotta a tárgyalást. Az apát

⁶¹ Regesztánk teljes, azért az oklevél szövegét nem közöljük.]

⁶² Regesztánk teljes, azért az oklevél szövegét nem közöljük.

⁶³ Ezeknek a szövegét Szepesi Jakab országbíró oklevele nem közli.

ugyanis időközben a király elé vitte ügyét, aki prelátusainak és báróinak a megítélésére bízta azt, s az eredményt 1376. júl. 5-én (Zólyomban) kelt döntvényében közölte az országbíróval. Eszerint — mivel a monostornak az országbíró előtt fekvő okleveleiből kétségtelenül kitűnik az apátság birtokjoga, valamint az, hogy az alperesek ezeket a birtokokat foglalás alapján bitorolják (occupative forent detenta), ezért a patrónusok tiltakozására való tekintet nélkül kell azokat a monostornak és apátjának visszaadni; ezt tehát ítélet formájában rendelje el, s közölje az alperesekkel, hogy a patronátus, valamint a monostorral szemben elkövetett jogfosztás ügyében a birtokba való visszaiktatásról szóló hiteleshelyi jelentés benyújtásakor a prelátusokkal és bárókkal fog határozni, amikor a monostor jogaira vonatkozó s még az ő kezükben levő okleveleket is a bíróság rendelkezésére tartoznak bocsátani. Az országbíró a visszaiktatás végrehajtására Antal fehérvári kanonokot és saját ítélőmesterét: Lukács mestert küldte ki, tanúságul pedig a fehérvári káptalant kérte fel.⁶⁴ A káptalan 1376. aug. 6-án kelt jelentését (egy közbeeső perhalasztás után) Gyulai Jakab fia Miklós fiának: Mihálynak, továbbá Kemend-i Konrád fiainak: Jánosnak, Miklósnak, Istvánnak és Jakabnak, valamint Ders fia Miklós fiainak: Dersnek, Györgynek és Péternek (atyjuk közben meghalt) a jelenlétében, 1377. jan. 13-án mutatta be⁶⁵ az apát, mely arról szólt, hogy 1376. júl. 23-án s más reá következő napokon először a Somogy megyei Ormánságban Szent-Borbás,⁶⁶ Borcskonc, Lokócsa, Mogden, Gedesi, Andrásfalva, Budak, Halászi, Huruskolc, Bát, Poton(y), Bodics és Gerenda falvak, valamint Lazarci és Máté nevű prédiumpok; továbbá a Zselicségben és a Kapos folyón túl (in Selizio, in Seli et ultra Kapus) fekvő Apáti, Keresztes-Szent-Miklós-laka, Zarp, Csiget és Újfalva, valamint a Lába mentén egészen a Kaposig terjedő területen fekvő Lak és Usuráslaka falvak és három malom s Gerencemelléke és Filtelek falvak és prediális helyek, azután Gel(1)énfalva, Csabanos, Szent Balázs egyháza és tartozékai, Csomorlaka s Vörös Imre és Fekete János prediális helyei (loci prediales Emerici rufi, . . . Iohannis nigri), Botfenék predium, Csernekfalva, Petelaka, Irafalva, Gyarmat és Kötelaka falvak, Pál fia Tamás prediális helye, Z(s)ebe-fia-laka, Szabó Pál-laka prediális helyek; Szent-Luka falu és tartozékai; László-fia-János-laka, Kálozfalva, Falkoslaka, Tádéfalva, Magyarfalva, Gálosfalva, Veresalma, Buzarófalva, Triakfalva, Szent-Tamás, valamint tartozékai és prediális helyei; Karácson-fia-János-falva; Nádasd, Teres(z)tyénfalva, Demeterfalva, Hidegkút és Németi falvak birtokába beiktaták; Németi és Sárd faluban iktatást nem végeztek, mert ezeket Ders fia Miklós és fiai, valamint Szerdahelyi Mihály fiai okleveles alapon (vigore instrumentali) birtokolják, kik megígérték, hogy az országbíró előtt be fogják majd mutatni ezeket az okleveleiket. Az iktatás elvégzése után az országbíró emberei okt. 6-ra a király s a prelátusok és bárók bírósága elé idézték az alpereseket —, azzal, hogy a patronátus és az erőszakos birtokfoglalás ügyében ők fognak majd dönteni — s meghagyták nekik, hogy akkor a birtokukban lévő s a monostor jogaira vonatkozó okleveleket is hozzák el magukkal.

A statutoriális jelentés benyújtása után Miklós fiai: Ders, György és Péter, valamint Mihály fiai: Jakab és János a saját és társaik nevében Bertalan veszprémi püspöknek 1242-i és László mester egykori nádornak és somogyi ispánnak színtén 1242-ből való privilégialis oklevelét mutatták be.

1. Az első arról szólt, hogy — amikor az Apor-nembeli Apor között egyfelől, másfelől pedig a Győr-nemhez tartozó Péter és fiai: Desiderius, továbbá István fia Mour és Konrád, valamint Saul mester és más — ebből a nemzetségből való nemesek között a zselici Szent Jakab-monostor patronátusa ügyében támadt perüket IV. Béla elé vitték, a király, minthogy tisztára lelki ügyről volt szó (causa . . . mere fuisset spiritualis), teljes joghatósággal (pleno iure) a püspökre bízta kivizsgálását és elbírálását. A püspök úgy találta, hogy a monostor kegy-

⁶⁴ Regesztánk teljes, azért az oklevél szövegét nem közöljük.

⁶⁵ Eredetije: O. L. Dl. 6372. sz.

⁶⁶ A helyneveket általában *Csánki* i. m. alapján közöljük.

úri joga a Győr-nembeli férfiakat illeti, ezért Apor ispán és örökösei keresetét elutasítva, őket örök hallgatásra ítélte.⁶⁷

2. László nádor ítéletlevele pedig azt tartalmazta, hogy — amikor az említettek patronátusi perében a király ő rá bízta a végső döntést, a kitűzött határnapon, bírótársaival — a püspök privilégialisát is figyelembe véve — szintén a Győr-nemzetségbeliek javára hozott ítéletet.⁶⁸ Végül (Gyulai) Miklós fia Mihály a saját és testvérei, valamint Konrád fiainak a nevében IV. Béla király 1257. szept. 11-én kelt privilégiumát mutatta be, mely szerint szolgálataiért — báróinak a tanácsára és hozzájárulásával — a király abban a kegyben részesítette István fia Konrád mestert, — hogy ha az országban dénár- és terménycollectát szednek, a zselici monostor népeitől Konrád mester és örökösei azt a saját részükre szedhetik be.⁶⁹

A két fél okleveleinek a mérlegelése alapján Szepesi Jakab országbíró a következőképpen ítelt: Noha az alperes nemesek IV. Béla (1257), Bertalan püspök és László nádor (1242) okleveleiből az derül ki, hogy ők a zselici monostor kegyurai, — mégis, mivel a monostor birtok(jog)ait az apátság tiltakozásait figyelemre nem méltatva egymás között felosztották, s Istenről és lelkükről megfélemlítve üdvösségük kárára az egyháznak patrimoniumul kapott birtokait jogtalanul és hatalmasul a saját használatukra elfoglalták és azokat használták is, s a monostort nem mint patronusai és védelmezői (óvták), hanem mint kifosztói, elhanyagolói (desertores) és elherdálói (raptores) jogaitól megfosztották és azokból kiforgatták;⁷⁰ Miklós fiai: Ders, György és Péter, valamint Péter fiának, Mihálynak a fiai: Jakab és János, valamint Miklós többi fia a monostor birtokjogait mint sajátjukat használták,⁷¹ s a kiküldött megyei emberek a fehérvári káptalan tanúságának a jelenlétében a király és bárói s az ő (országbíró) ítélete alapján ezekben az elfoglalt birtokokba a monostort vissza is helyezték⁷² — bírótársaival: János esztergomi érsekkel, Demeter zágrábi, Péter győri és János szerémi püspökkel, továbbá Garai Miklós nádorral, Szécsi Miklós horvát bánnal, Bubek Györggyel, Hahóti Miklós fia Miklóssal, Trepk-i Mihály fia Mihállal és igen sok más bírótársával — a Zar-Nem(p)csén birtokok (?) s a monostor okleveleinek az ügyében külön ítéletet ígérve — az apátságot a részére visszaiktatott birtokok tulajdonában megerősíti; Ders fia Miklós fiait, valamint ugyanazon Ders fia Péter fiának: Mihálynak a fiait: Jakabot és Jánost az erőszakos birtokfoglalásért hatalmaskodás vétségében marasztalja el, és a monostor fölött eddig gyakorolt patronusai jogaiktól is megfosztja őket; Gyulai Miklós, valamint (Kemend-i) Konrád fiait — az indoklás szerint azért, mert nem követtek el hatalmaskodást, továbbra is meghagyja az apátság kegyuraságának a birtokában.⁷³

⁶⁷ Regesztánk teljes, azért az oklevél szövegét nem közöljük.

⁶⁸ Regesztánk teljes, azért az oklevél szövegét nem közöljük. A két fél végül is kiegyezett, megállapodásukat pedig 1243. máj. 14-én IV. Béla is megerősítette. O. L. DL. 36. 119., 11. 013. Kivonata: *Fejér*: C. D. IV/1. 294; *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 741. reg.

⁶⁹ Hazai okmt. VI. 94. 1.; *Fejér*: C. D. VII/5. 322. (csonkán); *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 1158. reg.

⁷⁰ iura possessionaria dicti monasterii eidem in patrimonium crucifixi tradita indebite, imo potentialiter usui ipsorum applicasse et usi extitisse dictumque monasterium non tamquam patroni et tutores, sed ut spoliatores, desertores et raptores suis iuribus privasse et spoliasse...

⁷¹ iura possessionaria predicti monasterii tamquam eorum propria conservasse et fructus eorum percipisse et usos fuisse non abnegabant...

⁷² L. a 65. jegyzetét s az oklevélben adott birtokfelsorolást.

⁷³ ... filii Nicolai de Gwla et filii Conradi de Kemend... privilegia super iuribus monasterii sancti Iacobi... apud ipsos habita... abbati... restituisse, quaelibet etiam iura possessionaria... monasterii apud eos habita eidem monasterio et dicto suo abbati pacifice restituisse per eundem abbatem asserebant — mondja az ítéletlevél.

Mint a XVII. századi másolat szövegéből is kitűnik, Ottó ispán 1061-i zselici alapítólevele egyike legrégebb és nagyon értékes okleveleinknek, mert egyebek mellett néhány olyan gazdaság- és társadalomtörténeti és korai topográfiai adattal ismertet meg bennünket, amilyenek ezóta nem fordulnak elő írásainkban, vagy legalábbis akkor — az újabb fejlődés miatt — már kiveszőfélben vannak, azért a hitelességét érintő minden mozzanatot a legnagyobb gondossággal kell kivizsgáljunk. E részben a legfontosabb kérdések egyike: Hiteles-e Szepesi Jakab országbíró 1377-i ítéletlevele? Erre határozott igennel felelhetünk, mert — bár alaki okokból nem fogadja el, de mégis említi eredetijét Zsigmond 1422-i ítéletlevele; a benne átirrt 1376. aug. 6-i fehérvári káptalani statutoriális jelentésnek pedig az eredetijét is ismerjük.⁷⁴ De elismerték, csak a sérelmükre hozott ítéletnek s róla kiállított oklevélnek tekintették 1425-ben a kegyurak is,⁷⁵ tehát azután is, amikor az apát 1422-es pere már az ő javukra dőlt el.

Szepesi Jakab országbíró ítélete súlyosan érintette a Szerdahelyieket, s éppen abban az időben hangzott el, amikor a királyi udvari bíraskodás I. Lajos-kori reformja befejeződött. Oklevele azonban annak a további folyamatnak a kezdeti fázisába nyújt bepillantást, melynek eredménye a királyi különös jelenléti bíróságnak (specialis praesentia regia) a király személyétől való elválasztása: a kancellárral az élén a hatalmaskodás (potentia) eseteivel kapcsolatban már mint önálló intézmény ítél a XIV. század hetvenes és nyolcvanas éveinek fordulóján.⁷⁶ Valójában ez az alakulóban lévő bíróság döntötte el Tamás apát perét, a patrónusok pedig, legalábbis pillanatnyilag nem tehettek semmit, hiszen az országbíró királyi utasítás szerint járt el, bírótársai pedig nagyjából azonosak voltak a király szokott bírótársaival.⁷⁷ Az egyetlen járható utat választották tehát, és egyezkedni kezdtek. Tamás apát pedig

⁷⁴ L. a 65. jegyzetet.

⁷⁵ L. a 99. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

⁷⁶ *Kumorovitz B. L.*: A specialis praesentia regia pecséthasználata Zsigmond korában. Dománovszky-Emlékkönyv. Budapest, 1937. 422—439. — A királyi személyes jelenlét bíróságának (specialis praesentia regia) a kancellárra mint az uralkodónak e minőségében állandó jellegű képviselőjére való végleges átruházása az 1378. és 1379. év fordulójára tehető. I. Lajos király egy Pozsonyban, 1378. ápr. 3-án kelt prorogatoriálisával „causam, quam Stephanus filius Mathie et Andreas filius Nicolai de Moytech contra ... relictam... Michaelis filii Desew de Elephant ... in octavis ... medie quadragesime iuxta continentiam aliarum litterarum nostrarum in speciali praesentia nostre maiestatis habere dinoscuntur-pro eo, quia negotiis nostris arduis occupati discussioni eiusdem cause vacare nequivimus”, — május 1-re halasztja. (O. L. Dl. 6517.) Ezt az oklevelét még a nagypecsét mellső lapjával pecsételték meg. De más már a helyzet 1379-ben. A pécsi káptalanhoz intézett evocatoriális mandátumában ui. azt írja a király, hogy az alperes (?) „coram nostra maiestate expectatus ... nostram specialem in presentiam non venit, neque misit”, azért (nostram specialem in presentiam) új idézést rendelt el. Hogy pedig akkor e bíróság az uralkodó személyétől már valóban elszakadt, bizonyítja parancslevelének új és azóta állandósult megpecsételési formulája, mely szerint az már nem a király, hanem a kancellár pecsétjével volt megerősítve: „presentes autem propter absentiam venerabilis in Christo patris domini Demetrii archiepiscopi Strigoniensis, aule nostre cancellarii et sigilli nostri erga ipsum habiti, sigillo eiusdem fecimus communiri...”. A káptalani jelentés címzése: „...regiam specialem in presentiam evocatorialis”. (O. L. Dl. 6623.) Mivel pedig Demeter 1379. febr. 11-én már érsek és királyi kancellár, feltehető, hogy az állandó intézménnyé szervezett specialis praesentia regia vezetését is új méltóságával egyszerre vette át. *Pór A.*: Demeter bíboros esztergomi érsek. Az Esztergomvidéki Régészeti és Tört. Társulat második évkönyve. Esztergom 1898. 10—11. 1.

⁷⁷ unacum... Iohanne archiepiscopo eccl. Strig., Demetrio Zagrabienis, Petro Iauriensis et Iohanne Sirmiensi ecclesiarum episcopis,... Nicolao de Gara... palatino, Nicolao de Zech... Croatiae bano, Georgio Bubek magistro tavernicorum regalium ac magistro Petro dicto Chirke, Nicolao filio Nicolai de Haholt, Michaeli filio Nicolai filii Trepk et aliis... in sede nostra iudiciaria sedentibus...

szintén hajlott valamilyen kiegyezés felé, valószínűleg azért, mert maga sem remélt ilyen nagy győzelmet, s tanácsosabbnak vélte, hogy elviselhető áldozatok árán békében éljen kegyuraival. Egy királyi oklevél tájékoztat minket erről. 1382. máj. 3-án a konvent megbízásából megjelent a király előtt Pál litteratus zselicszentjakabi szerzetes, s elmondotta, hogy apátjuk, mint ez tudomásukra jutott, részükre nem előnyös egyesség formájában monostoruknak Zar(o)m, Szent-Balázs,⁷⁸ Vörös-Imre-laka, Fekete-János-laka, Csomorlaka, Petelaka, Irefalva, Gyarmat, Keteleka, Gálosfalva, Szabó-Pál-laka, Szent-Luka, László-fia-János-laka, György-úr-laka, Kálozfalva, Magyarfalva, Tátoklaka, Fulzceg, Szent-Tamás, Gel(1)énfalva, Terjék, Bajszi falva, Veresalma, Csabanos, Pető-fia-Jakab-laka és Györgylaka nevű birtokait Dersnek, Csepel-nek nevezett Jánosnak, Korom Péternek, Kuthy (Kuchy, Küchy) Pálnak, Bertalannak, Istvánnak és Miklósnak; továbbá az említett Szerdahelyi György mester fiainak: Dersnek és Mártonnak, valamint a Péterfalva-i Ders fia (?) Mihály mester fiainak: Jakabnak, Jánosnak és Istvánnak engedte át; ez ellen pedig tiltakozva rendje nevében az apátot a birtokok elidegenítésétől, a Szerdahelyieket pedig azok átvételétől eltiltja.⁷⁹

A patronátus teljes jogú visszaszerzésére I. Lajos király halála után, a Mária királynő és anyját csaknem végveszélybe sodró években készültek fel az 1377-ben pervesztes Szerdahelyiek. Amikor Garai Miklós nádor kíséretében a Gara-vidéki felkelés lecsillapítására Dél-Dunántúlra mennek, Szerdahelyi Korom Pétert a felkelők, György fia Mártont pedig a királynék pártján találjuk. Három nappal a Gara vára alatti támadás előtt (1386. júl. 22.⁸⁰) Szerdahelyi Ders fia Dersnek és többi rokonának (fratrum), főleg pedig Szerdahelyi Mihály fiainak (tehát az egész Szerdahelyi rokonságnak) a nevében Gyakovárban Mária és Erzsébet elé járulván előadta, hogy nekik, mint a zselici Szent Jakab-egyház kegyurainak — más hasonló kegyuraknak a módja szerint — miként a múltban volt, most is joguk van a monostor részére apátot jelölni, azért kérik, hogy eme jogaik gyakorlásában nemcsak ne akadályozzák, hanem inkább támogassák őket. A királynők pedig, mivel úgy látják, hogy a kérelmezőket e jogok tényleg megilletik, meg is engedik nekik, hogy akár rokonságukból, akár a kívülállók közül azt tehessék apáttá, akit akarnak, ha az különben erre alkalmas. Mivel pedig az említett nemesek és a kolostor apátjai között a múltban igen súlyos birtokperrek zajlottak le, — meghagyják Benedek veszprémi püspöknek, szálljon ki a monostorba, foglalja jegyzékbe annak birtokait és jogait, az így elkészített lajstromot pedig őriztesse a leváltárában, hogy a jövőben ne érhesse többé károsodás az apátságot; ami pedig a kegyuraktól bemutatott apátot illeti, amennyiben ez a dolog az ő joghatósága alá tartozik, erősítse meg rendfői székében. A királynők oklevelét a pannonhalmi apát 1386. aug. 11-i átírásából ismerjük,⁸¹ abból pedig az derül ki, hogy a kegyurak apátjelöltje ezúttal egyik rokonuk: Miklós fia Bertalan volt, kit azután István pannonhalmi apát ajánlására a megyéspüspök — kivéven tőle a szokásos engedelmisségi ígéretet és hűségesküt — birétuma fejére tételével 1387. jan. 17-én apáti székébe be is iktatott.⁸²

A Szerdahelyiek 1386-i szószólója: Márton hűségesen kitartott Mária, majd Zsigmond király oldalán, értékes szolgálataival jelentős birtokadományokat érdemelt ki,⁸³ és változatos politikai pályát futott be. Ifjú korában Bubek Detre nádor udvarában nevelkedett, s elnyerte ura bizalmát és támogatását.⁸⁴ Erzsébet és Mária oldalán harcolva megsebesült,⁸⁵ s a hűt-

⁷⁸ A pannonhalmi oklevélben: Zentbarrabas. L. a köv. jegyzetet.

⁷⁹ O. L. Dl. 69. 991. — 1382. máj. 10-én tiltakozásukat megisméltik a pannonhalmi konvent előtt. O. L. Dl. 69. 992.

⁸⁰ A magyar nemzet története (szerk. Szilágyi S.) III. Budapest, 1895. 383.

⁸¹ O. L. Dl. 7217.

⁸² O. L. Dl. 69. 994.

⁸³ *Mályusz E.*: Zsigmond-kori oklevéltár. I. Budapest, 1951. 2949., 3799., 4772., 4939., 5142., 5187., 5457., 5541.; II. Budapest, 1956. 1069., 2211., 2212., 2217. reg.

⁸⁴ Zsigmond-kori oklt. II/1. 1069. reg. (1401. ápr. 17.)

⁸⁵ Zsigmond-kori oklt. II/1. 2211. reg.

lenné lett János bán és János vránai perjel fogságába esett;⁸⁶ harcolt Boszniában a patarénusok, a végvidéken pedig a törökök és rációk ellen,⁸⁷ majd „midőn néhány prelátus, báró, előkelő és nemes Zsigmondot trónjától meg akarta fosztani, Szlavóniában, amely akkor nagy részében a hűtlenekhez csatlakozott, — elsőnek ragadott fegyvert,”⁸⁸ s végül mint a király familiárisa és a magyar hadsereg egyik főkapitánya részt vett a csehországi hadjáratban is.⁸⁹ Érthető tehát, hogy neki és fiainak tekintélye van a királyi udvarban és politikában, s a következő évtizedekben ők viszik a szót a Szerdahelyiek érdekeinek a képviselőletében.⁹⁰

A XIV. és XV. század fordulójának nagy hatalmaskodásai a zselici monostort sem hagyják érintetlenül, s a Szerdahelyiek sem maradnak tétlenül. 1404-ben például Ders Miklós lakol meg ilyen támadásért. Április 7-én Zsigmond utasítja Ders Márton étekfogómestert, hogy Miklóst, kit külön parancsára Maróti macsói bán elfogott, mivel (Szerdahelyi) Pál titeli prépostnak és királyi speciális káplánnak, a fehérvári káptalannak, a somogyi konventnek, Szerdahelyi Mihály fia: János özvegyének és a zselici apátnak leginkább a most lezajlott zavarok idején súlyos károkat okozott — szabadítsa fel a bán fogságából és vegye magához; ha azonban nem ad elégtételt, tartóztassa le és adja át az ő kezébe.⁹¹ 1408. nov. 20-án újabb hatalmaskodásért Garai Miklós nádor ítéli fej- és jószágvesztésre.⁹² E zavaros századforduló idején tehát a monostornak sem volt nyugalma. Péter apát bizonyára ezért helyeztette át magát IX. Bonifác pápával a bakonybéli apáti székebe.⁹³ Utódai alatt már annyira kiéleződött a helyzet, hogy Mátyás apát érvényt akart szerezni az időközben félretett, vagy már feledésbe is merült 1377-i országbírói döntésnek, s kivívni, hogy a király legyen monostorának a patrónusa. E törekvéseinek eredménye, mint láttuk, az 1422-ben elvesztett per. Az ítéletet és indoklását is már ismerjük: a király személyes jelenléti bírósága formahibákra és hiányos bizonyítékokra hivatkozva az apát keresetét elutasította, a Szerdahelyiek kegyuraságát pedig bizonyítottnak véve, őket annak birtokában megerősítette.⁹⁴

Az 1422-i ítélet azonban bizonytalan alapokon nyugodott. Feltűnő például, hogy az apát — 1377-hez képest oly kevés oklevelet tudott felmutatni, a Szerdahelyiek pedig XIV. századi további okleveleiket nem használták fel. Az apát vagy azt gondolhatta, hogy az eredeti alapítólevél és az 1377-i ítéletlevél mellett minden egyéb bizonyíték fölösleges, vagy

⁸⁶ Zsigmond-kori oklt. I. 2949. reg. (1393. máj. 23.)

⁸⁷ Zsigmond-kori oklt. I. 3799. reg. (1395. jan. 25.)

⁸⁸ Zsigmond-kori oklt. II/1. 4227. reg.

⁸⁹ Zsigmond-kori oklt. II/1. 2274. reg. — Pályafutásának állomásai: 1389. szept. 8; 1391. máj. 4.: szlavón al-bán (Zsigmond-kori oklt. I. 1144., 2015. reg.); 1392: temesi alispán (uo. I. 2622. reg.); 1393. júl. 1.: kalocsai várnagy (uo. I. 2996. reg.); 1393. júl. 11.: Körös megyei ispán (uo. I. 3028. reg.); 1395. dec. 23.: szlavón al-bán és Körös megyei ispán (uo. I. 4195. reg.); 1396. ápr. 12., 1397. jan. 6.: szlavón al-bán és zágrábi ispán (uo. I. 4346., 4450., 4597. reg.); 1397. jan. 17.: szlavón al-bán és Körös megyei ispán (uo. I. 4607. reg.); 1398. aug. 26. — 1402. szept. 21.: alnádor (uo. I. 5457., 5541., 6084.; II/1. 804., 1002., 1069., 1899., 1915. reg.); 1403. jan. 18.: királyi familiáris s a magyar hadsereg egyik főkapitánya (uo. II/1. 2211., 2212. reg.); 1404. jan. 3.: szlavón al-bán (uo. II/1. 2904. reg.); 1404. ápr. 6. — 1405. jún. 19.: királyi étekfogómester (uo. II/1. 3097., 3105., 3448., 3565., 3657., 3660., 3662., 3663., 3782., 3929., 3982. reg.); 1405. szept. 28.: királyi étekfogómester és somogyi ispán (uo. II/1. 4168. reg.).

⁹⁰ Van azonban a hűtlenek oldalán is képviselőjük: Korom Péter 1386-ban a felkelőkkel támad a királynőre, ezért fej- és jószágvesztésre ítélik, a Zselicségben fekvő birtokait pedig Márton kapja, melyeket azután a békés viszonyok beálltával — Zsigmond engedélyével és bizonyos örökösödési kikötésekkel — visszaad vonokaöccsének: Jánosnak. (Zsigmond-kori oklt. II/1. 3929.; II/2. Budapest, 1958. 6133., 6196. reg.)

⁹¹ Zsigmond-kori oklt. II/1. 3105. reg.

⁹² Zsigmond-kori oklt. II/2. 6431. reg.

⁹³ Pannonhalmi rendtört. XII/B. 244.

⁹⁴ O. L. Dl. 36. 119.

— ami valószínűbb — ilyen oklevelei akkor már nem is voltak, hiszen 1422-ben az országbíró oklevelét is csak átiratban mutatta be, a kegyurak pedig szintén oklevélhiányban szenvedtek, bemutatott öt oklevelük azonban — Márton bán érdemeivel a latban — elégséges bizonyítéknak számított. Legfontosabb volt IV. Béla 1243-i confirmatiója, a többi négy magánoklevél pedig — mint humanum testimonium — feltétlenül alkalmas volt a patronátus múltbeli folyamatos gyakorlásának és genealógiájuknak a bizonyítására.⁹⁵ Mindazonáltal az apátság birtokában levő 1377-i ítéletlevél⁹⁶ kedvező körülmények között veszélyessé válhatott volna a Szerdahelyi rokonságra, mert jogalapot szolgáltatathatott a monostornak patrónusaitól való további elszakadó törekvéseihez. Ez ellen tehát védekezniük kellett, és valóban védekeztek is, mert mint Zsigmond királynak az országos nagybírákhoz 1425. szeptember 1-én intézett parancsleveléből értesülünk, János fia Imre és a Csepel-nek nevezett János fia: Dancs, továbbá Szerdahelyi Dersfi⁹⁷ Mártonnak, egykori bánnak a fia: György a saját és Miklós fia Miklósnak, valamint ugyanazon Márton bán fiainak: Dersnek és Péternek a nevében a király elé járulva elpanaszolták, hogy még Lajos király uralkodásának az idejében a zselici Szent Jakab-egyház akkori apátja: Tamás a monostor némely birtokai és falvai ügyében elődeike ellen pert indítva a Somogy megyében fekvő Szent-Balázst és a hozzátartozó Gerencét, Pálfalvát, Surjánt, Deregnyét, Szent-Miklóst és a hozzátartozó Feketetót, Hagymást és Ivánkafalvát s a hozzátartozó Gyarmatot, Gálosfalvát, Feketelakot, Veresalmát és Folkoslakát; Szent-Tamást s a hozzátartozó Kálózfalvát, Magyarfalvát, Tádéfalvát, Istvánfalvát, Bökénszeget, Terjéket és Bajsinfalvát; nemkülönben a Zala megyei Istvándot s a Veszprém megyei Széket a hozzájuk tartozó prediumokkal együtt az apátság birtokainak vallotta, s az említett két Jánosnak és Márton bánnak a szülőt (progenitores) és testvéreit, továbbá a nevezett két Jánost, Istvánt és Márton bánt Szepesi Jakab országbíró elé megidézttette, mivel pedig akkor még nem voltak meg a szükséges bizonyító írásaik,⁹⁸ az apátnak sikerült őket hatalmaskodás bűnében elmarasztaltatni s a felsorolt birtokokat monostora részére megszerezni, noha mostanáig már összegyűjtött igen hathatós oklevelek tanúsága szerint azok őket illetik; — kéri tehát a királyt, alkalmas módon orvosolja ezt a régi sérelmüket. És Zsigmond — minthogy az ilyen ártalmas fogyatékoságoknak a helyreigazítása mindig jogos és szükséges, királyi teljhatalmánál fogva, a kérelmezők értékes szolgálataira való tekintettel és különös kegyképpen — megengedi, hogy e birtok(jog)jaikra vonatkozó minden régi és új oklevelüket bármely bíróság előtt és bármely ítélkezési időszakban bemutatathatják, s a bírák kötelesek azokat újból mérlegelni, és — a jog szerint — új és végleges ítéletet hozni.⁹⁹ Az 1425-i oklevélben felsorolt birtokok nagy része nem azonos ugyan az 1377-i ítéletlevélben felsoroltakkal,¹⁰⁰ a perújrafelvételi kérelemnek a király részéről való kegyes teljesítése mégis érthető: a Szerdahelyiek hűséges támaszai voltak a századfordulónak részére eléggé súlyos éveiben.

E (szándékolt?) per kimenetelére vonatkozólag nincsenek adataink. Az apátság mindenestre készülhetett rá: ezért szerzett az 1377-i ítéletlevélről 1432. okt. 24-én privilégialis átirást a veszprémi káptalantól. Sörös P. úgy véli, hogy az újabb per az apátság kárára dőlt el, mert az említett jószágok nagy részén később a Dersfiek rendelkeznek.¹⁰¹ Mindazonáltal az 1377-i országbírói ítéletlevélnek újabb hatálytalansításáról semmit sem tudunk. De nem is volt rá szükség, s csak az 1422-i döntésnek kellett érvényt biztosítani. A monostor ugyanis ezt nem tekintette kötelezőnek, s továbbra is az 1377-i országbírói ítélethez ragaszkodott.

⁹⁵ L. a 13. jegyzetet.

⁹⁶ Az apát kezében lehetett; a veszprémi káptalannal való átiratása erre enged következtetni.

⁹⁷ *Csánki*: i. m. II. 697.

⁹⁸ sua iura et litteralia instrumenta plenarie et in toto erga se non habuissent, ex eoque eadem producer nequivissent...

⁹⁹ huiusmodi causa pretextu premissarum possessionum etiam nunc — uti dicitur — vertens mondat arra enged következtetni, hogy a per valamelyik bíró előtt máris megindult. O. L. DI. 11. 700.

¹⁰⁰ A két oklevél összehasonlításából ez derül ki.

¹⁰¹ Pannonhalmi rendtört. XII/B. 244—245.

Ezért fordulnak Zsigmond halála után a kegyurak az új királyhoz. János fia Imre és Szerdahelyi Márton bán fia: Ders a saját és osztályos atyafiaiknak (fratrum suorum generationalium et condicionalium): Dancs fiainak: Pálnak és Jánosnak a nevében bemutatják a Zsigmond-féle ítéletlevelet, elpanaszolván, hogy — bár az örök időkre nekik ítélte meg a zselici monostor patronátusát (1422), az apát azonban mégsem őket, hanem a királyi felséget tekinti egyháza kegyurának.¹⁰² Albert minden pontjában elfogadja Zsigmond ítéletlevelét és megerősíti azt,¹⁰³ az apátság pedig nem folytatja tovább a küzdelmet, ami abból tűnik ki, hogy a Szerdahelyiek 1499. nov. 7-én még mindig csak a Zsigmond ítéletét magában foglaló Albert-féle 1438-i oklevelet iratják át és erősítették meg II. Ulászlóval.¹⁰⁴ Alapjában véve tehát Zsigmond döntötte el a patronusok javára a zselici monostor és kegyurai évszázados patronatusi vitáját.

IV

Szepesi Jakab országbíró 1377-i ítéletlevelének a hitelességéhez tehát, noha 1422-ben — formai okokra hivatkozva — szintén elvetették, nem fér kétség. Ez a megállapításunk pedig azért fontos, mert minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a XV. században két változatát ismerték az 1061-i zselici alapítólevelének: az eredetijét és a IV. Béla-féle 1257-i confirmatióját.

Most pedig arra a kérdésre kell felelnünk, hogy miért nem mutatta be már 1377-ben Tamás apát Ottó ispán 1061-i oklevelét eredetiben, és miért tette ezt csak Mátyás apát 1422-ben? Ennek, mint részben már az eddig mondottakból is kiviláglik, a patronusoknak és monostoruknak két évszázadon át folytatott jogi harcával párhuzamosan az apátság birtok- és kegyuri jogaira vonatkozó okleveleknek a megszerzéséért folytatott szintén igen szívszós küzdelem a magyarázata.

Az alapítólevél zárószórainak a tanúsága szerint Ottó ispán magának tartotta fenn a monostor tulajdonjogát, védelmét és anyagi természetű ügyeinek az intézését. Contextusa egyik sorából pedig bizonyos, hogy maga gondoskodott alapítása írásba foglaltatásáról is, az oklevél őrzése azonban már az apát feladata lett, mire a későbbi jötevők adományairól a monostorban folytatólagosan vagy esetleg később egyszerre hozzáírt notitiákból következtethetünk.¹⁰⁵ Zavar akkor támadhatott az oklevél körül, amikor az apátság sorsának az irányításában mások is részt kértek. Ez a korszak az alapító halálával vehette kezdetét, aki előrelátva a bekövetkező nehézségeket, jövőbeli elhárításukat az uralkodóra bízta.¹⁰⁶ A monostor történetébe azonban csak a XIII. század közepe óta tudunk betekinteni, mert csak ezóta maradtak fenn oklevelei. Legkorábbi idevágó adataink — mint a két nagy per mellékleteiből láthattuk — a tatárjárás utáni másfél évtizedből valók. Az alapítólevél ekkor már a Győr-nemzetség kezén van, más írásaik mellett pedig elsősorban vele védhették meg 1242-ben IV. Béla előtt kegyúri jogait, 1257-ben pedig átíratják és megerősítetik ugyanazon királlyal. Ez az aktus azért volt fontos számukra, mert az eredeti pecsételetlen volt, ami akkor már formahibának számított, másrészt pedig hiányzott belőle az alapító nemzeti hovatartozásának a megjelölése, ez pedig a kegyuraságban való jogfolytonosságukat hathatósabban igazolhatta, s mivel ez éppen akkortájt a nemességnek divatos attribútuma is volt, a királyi kancellária ezt a betoldást (a „de genere Gewr” szavakat) 1257-ben minden aggály nélkül beilleszthette az eredeti szövegbe, a záróformulából pedig valószínűleg ekkor hagyták ki azt — a „saját egyházi” jogrendszer idején még természetes, de az időközben kialakult patronatusi joggal már merőben ellenkező s az exemptióra is emlékeztető passzust,

¹⁰² *quamvis... dominus Sigismundus... ipsis ius patronatus... monasterii de Sillizio... adiudicans in perpetuum possidere... commiserit, tamen abbas... non ipsos nobiles, sed regiam maiestatem pro suo patrono teneret... O.L.Dl. 36. 119.*

¹⁰³ O. L. Dl. 36. 119.

¹⁰⁴ O. L. Dl. 11.013

¹⁰⁵ L. az oklevél függelékét.

¹⁰⁶ L. az oklevél befejező részét. (Igitur...)

amely az örökösöknek és másoknak (például a püspöknek) a monostor ügyeibe való avatkozását volt hivatva megakadályozni. További adataink szerint a XIII. század végén a monostor oklevelei még mind a kegyurak kezén vannak, s az apátság ekkor kezdi azokat a saját őrizetébe vonni. Amikor Benedek veszprémi püspök — mint az apátság legfőbb egyházi felügyelője — az akkori kegyurak: a Győr-nembeli György fia Zeyhanus ispán és Dezső fia Dezső mester között a monostor patronátusa ügyében 1298-ban — fogott bírák közreműködésével — egységet hozott létre, s az apátságnak a megyéspüspökhöz és kegyuraihoz való viszonyát is szabályozta, oklevelébe — utolsó pontként — az apátság jogaira vonatkozó írásokról ezt a rendelkezést vette fel: „Végül a felsorolt intézkedések közé, ugyanazon sanctióknak a terhe mellett azt is beiktattuk és hozzácsatoltuk, mit ugyanazon patronusok, nevezetesen az előbb említett Óvári Corradus és Dezső mester készségesen megígértek és magukra vállaltak, hogy a jövő (évi) Szent György (ünnepének) a tizenötödnapja körül tartandó országgyűlésen a fent jelzett monostor valamennyi privilégiumát és oklevelét vissza kell adniuk, melyeket mindezideig a saját magánőrizetükben tartottak; és miután azokat visszaszolgáltatták, a monostor apátjával együtt fognak majd határozni afelől, hogy hol vagy mely helyen fogják őrzés céljából elhelyezni a monostor érdekeit szolgáló okleveleket.”¹⁰⁷ Hogy ennek a határozatnak mi lett az eredménye, tudjuk: nem sok, mert 1335-ben a zselici alapítólevél eredetije még mindig a patronusoknál van. Ugyanis ebben az esztendőben alapította Ders fia Miklós mester a szerdahelyi pálos kolostort,¹⁰⁸ alapítólevelének a zárórészébe pedig — mutatis mutandis — felvette az Ottó-féle 1061-i átokformulát abban a formában, amilyennek az 1422-ben benyújtott eredetiből ismerjük, mert ez a IV. Béla-féle 1257-i átirásban (vagy legkésőbb 1377-ben, Szepesi Jakab ítéletlevelében) — mint az alábbi összehasonlításból is kitűnik — szörend, rövidítésfeloldás és helyesírás tekintetében már felismerhetően módosult:

az 1257-ben átirrt szöveg
(az 1377-i ítéletlevelben):

Et quicumque de rebus
prenominatis de monasterio
quicquid abstulerint,
dei, sancte Mariae,
sancti Iacobi
omniumque sanctorum dei
anathemate feriantur
et cum Iuda
traditore Christi
partem habeant in perditione
mecumque ante tribunal
alti iudicis in die iudicii
contendant. Amen.

az 1422-ben benyújtott
eredetinek a szövege:

Quicumque etiam de rebus
prenotatis monasterio
quicquam abstulerit,
dei et sancte Marie
sanctique Iacobi
omniumque sanctorum
feriatur anathemate
et cum Iuda
traditore Christi
partem habeat in prediti one
mecumque in die iudicii
ante tribunal iusti iudicis dei
contendat.

az 1355-i pálos alapítólevél
szövege:

Quicumque vero de bonis
predicte ecclesie
quicquam abstulerit,
dei et sancte Marie,
sancti Ladislai
omniumque sanctorum
feriatur anathemate
et cum Iuda
traditore Christi
partem habeat in perditione
nobiscumque in die iudicii
ante tribunal iusti iudicis dei
contendat. Amen.

Az említett 1298-i oklevélből tehát arra következtethetünk, hogy az 1061-i alapítólevél eredetije az egység után a patronusoknál maradt, a monostor pedig megkapta

¹⁰⁷ Ultimo supradictis ordinationibus sub eisdem penis additum extitit et adiunctum ac per eosdem patronos et nomitatum per supradictum comitem Corradum de Owar et magistrum Desiderium liberaliter promissum pariter et assumptum, ut in congregatione generali totius regni circa quindenas beati Georgii venturas celebranda reddere et restituere debeant omnia privilegia et instrumenta supradicti monasterii, que in privata custodia usque ad hec tempora conservarunt; quibus redditis communiter cum abbate ipsius monasterii ordinabunt, ubi vel in quo loco pro eiusdem monasterii utilitate conservanda deponantur instrumenta. Veszprémi káptalan hiteleshelyi levéltára. Instr. Regnicol. famil. 270. Capsa sub lit. S.

¹⁰⁸ O. L. Dl. 2971.

annak 1257. évi confirmatióját, 1377-ben tehát csak ezzel bizonyíthatott. Hogy 1422-ben már az eredetit nyújthatta be a királyi személyes jelenléti bíróságnak, annak viszont az lehet a magyarázata, hogy az 1377. évi országbírói ítéletet követő egyezkedések utáni békésebb korszakban, amikor egy alkalommal magából a Szerdahelyi rokonságból is kapott apátot,¹⁰⁹ a monostor hozzájutott az eredetihez. Ezóta már mind a kettő nála van. Az eredetinek 1422-i bírói elvetése s a Szerdahelyiek 1425-i újabb akciója után az apátság az 1377-i országbírói ítéletlevelet iratja át 1432-ben a veszprémi káptalannal. Úgy látszik tehát, hogy mind a kettővel kívánt védekezni egy esetleges újabb perben.

V

Az eddig elmondottak során tehát megállapítottuk, hogy a XV. század huszas éveiben (kimutathatóan) két változatát ismerték az 1061-i zselici alapítólevélnek: 1. az eredetijét és 2. a IV. Béla-féle 1257-i confirmatióját. Reánk azonban egyik sem hagyományozódott át érintetlenül és teljes szövegében. Az eredetiből csak a zárórészt írták ki 1422-ben s ezt Albert király 1438-ban kelt oklevele, valamint ennek II. Ulászló 1499-i átirata őrizte meg számunkra; a IV. Béla-féle szöveget 1374-ben a királyi kápolnaispán írta át, innen pedig — kivonatolva és kihagyásokkal — Szepesi Jakab kancelláriája illesztette bele az országbírói ítéletlevélbe, melyet viszont a veszprémi káptalan írt át 1432-ben. De nem is ebből ismerjük ma, hanem ennek csak egy meglehetősen gyatra és egyszerű másolatából, melyet egy XVII. századi (eddig még ismeretlen) érdeklődő írt le saját használatára. Eredeti textusa tehát többszörös fénytörést szenvedett. Ilyen körülmények között az 1061-i oklevél teljes szövegének a megállapítása ma már lehetetlen, sőt a ránkmaradt két változat alapján való részleges helyreállítása is kényes feladat volt. A következőkben ezt a szöveget fogjuk megvizsgálni. Módszertani okokból pedig abból a részből indulunk ki, amelyet mind a két változat megőrzött. Ezpedig az oklevél befejező része, amely így hangzik:

A

1061/1422/1438/1499

Igitur monasterium deo
sanctoque Iacobo construxi et
quecunqve de facultatibus
habui vel a dominis meis invenire
potui, totum illuc pro
remedio anime mee, regia
omniumque maiorum regni huius
probatione et testimonio
contuli hac ratione, ut quamdiu
vixero egomet cum abbate meo
monasterium regam et provideam,
postquam vero obiero, nullus
episcoporum vel comitum vel
cognatorum aut nepotum meorum
ullam potestatem habeat super
illud, sed domini regis pro-
videntia et ordinatione disponatur.
Quicumque etiam de rebus
prenotatis monasterio quicquid abstulerit,
dei et sancte Marie
sanctique Iacobi omniumque sanctorum

B

1061/1257/1374/1377/1432/XVII. sz.

Igitur monasterium deo
sanctoque Iacobo construxi et
quecunqve de facultatibus
habui vel a dominis meis invenire
potui, totum illud pro
remedio animae meae, regis
atque omnium maiorum regni huius
probatione et testimonio
contuli hac ratione, ut quamdiu
vivam, egomet cum abbate
monasterium regam et provideam.

Et quicumque de rebus praenominatis
de monasterio quicquid abstulerint,
dei, sanctae Mariae,
sancti Iacobi omniumque sanctorum

¹⁰⁹ Pannonhalmi rendtört. XII/B. 243.

feriatur anathemate
et cum Iuda traditore Christi
partem habeat in perditione
mecumque in die iudicii
ante tribunal iusti iudicis
dei contendat.

dei anathemate feriantur
et cum Iuda, traditore Christi,
partem habeant in perditione
mecumque ante tribunal alti
iudicis in die iudicii
contendant. Amen.

A két szövegrész összehasonlításából mindenekelőtt az tűnik ki, hogy a IV. Béla által írt s a Szepesi Jakab országbíró 1377-i ítéletlevelébe felvett Ottó ispán 1061-i oklevelének e részéből egy fontos rendelkezést tartalmazó mondat hiányzik. Kérdezhetjük tehát, benne volt ez az eredetiben is, vagy abba is csak később került bele? Mi úgy érezzük, hogy az 1422-i ítélettel őrizte meg hívebben az eredeti szöveget, mert ez a passzusa itt gördülékenyen megfogalmazott kerekded egész, míg az 1257-ben írt és 1377-ben az országbírói oklevélbe felvett szövegrész — az előbbihez viszonyítva — a közepe táján törést és hiányt mutat. Az a körülmény pedig, hogy a kihagyott rész előtti mondatban a „cum abbate meo” helyett csak „cum abbate” áll, arra vall, hogy az átdolgozás olyan időben történt, amikor már nem ismerték a saját egyházi intézményt. Ezt az időpontot azonban megfelelő adatok hiányában nem határozhatjuk meg pontosabban. Az átdolgozás megtörténhetett már 1257-ben, mert egy oklevél királyi megerősítése szövegének részleges módosításával is járhatott, s akkoriban vita is folyt a patronátus birtoklása körül; a kérdés eldöntésében pedig, mint láttuk, a királyon kívül a nádornak és a veszprémi püspöknek is volt szerepe. Az 1061-es oklevél zárórésze éppen a Győr-nembeli patronusok és a megyéspüspök jogait sérthette, érdekükben állhatott tehát az oklevél e részének a kegyuri jog és a püspöki joghatóság szellemében való átdolgozása; a módosítás elfogadásával viszont az uralkodó által reá ruházott, a patronátus elismerésével azonban már az ő szempontjából idejét múlt birtoklási vagy rendelkezési jogról. De az sem lehetetlen, hogy a maga idejében a IV. Béla-féle megerősítő levél is híven őrizte meg az 1061-es eredeti szöveget, átalakítása pedig csak 1377-ben, az országbírói kancelláriában történt, ami abból valószínűsíthető, hogy Szepesi Jakab ítéletlevele nem teljes szövegében, hanem a határleírásokat és más kevésbé fontos részleteket elhagyva, a megtartott szövegben azonban az eredeti textushoz ragaszkodva — helyenként kivonatban adja Ottó ispán 1061-es oklevelét. A többi kihagyással együtt tehát a befejező rész megkurtitásának is 1377-ben pusztán csak a rövidítésre való törekvés lehetett az oka, bár a csonkítással ezen az egy helyen — akaratlanul — jogi szempontból is változott az eredeti szöveg. A „meo” törlése (ha az is akkor történt) mégis a tudatos módosítás látszatát keltheti. Az országbíró azonban alapjában véve nem a patronátus kérdésében foglalt állást, mert az 1377-ben befejezett pert hatalmaskodásnak minősülő birtokfoglalás miatt indította a monostor apátja a Szerdahelyiek ellen, Szepesi Jakab ítélete pedig csak azokat a patronusokat fosztotta meg kegyuri jogaiktól, akik azokkal visszaéltek; a zselici monostornak tehát maradtak még kegyurai az 1377-i ítélet szerint is. Ha tehát az 1061-i oklevél zárószakaszának a megkurtitása szándékos beavatkozás eredménye, akkor az átalakítást nem 1377-ben, hanem inkább már 1257-ben végezhették el.

1422-ben az apátság új akcióit kezd, de most nem valamennyi Szerdahelyi ellen, hanem — úgy látszik — csak azok ellen, akiknek őseit 1377-ben az országbíró patronátusi jogaiktól megfosztotta, később azonban a monostorral kiegyeztek és Mária királynő hozzájárulásával továbbra is gyakorolták a kegyuri jogokat. Mátyás apát most már ezeket a patronusait vádolja birtokfoglalással és ellenükben az 1377-i ítélet végrehajtását kéri, perét pedig az időközben birtokába jutott 1061-i alapítólevél eredetijével s az 1377-i ítélettel hiteleshelyi átirásaival támasztja alá. A per kimenetelét már ismertettük. A király 1422-i ítélete a patronusoknak ad igazat, az apátság okleveleit pedig elveti, de — s ez ami szempontunkból lényeges — nem tartalmuk, hanem formahibák miatt: a pergamenre régies betűkkel írt 1061-i alapítólevél pecsételetlen volt, az országbíró ítéletleveléből pedig csak kiragadott részleteket tartalmazott a benyújtott két hiteleshelyi átirás. Az 1422-i ítélet indokolásából

tehát diplomatikai szempontból azt a következtetést kell levonnunk, hogy a benne megőrzött 1061-i oklevél befejező része az eredetiből való, ránk hagyományozott szövege pedig történeti tartalmában is hiteles lehet. S hogy miért éppen csak ezt a szakaszt vették fel, annak magyarázata szintén az 1422-i oklevél természetéből következik: mivel akkor a patronátusról szólt a pert, a bírósági okleveles gyakorlatnak megfelelően a bizonyítékul benyújtott oklevélből is csak a patronátussal kapcsolatos részt: az 1061-i oklevél idevágó passzusát írták ki; mivel pedig jogi szempontból úgysem mérlegelték (vagy ha mérlegelték és megértették is, akkor sem találták veszélyesnek), megtették ezt a szövegnek bármiféle módosítása nélkül.¹¹⁰

Oklevelünkkel szemben tehát már a XIII. században kritikát gyakoroltak, s töröltek belőle egy — nekik nyilván jogi szempontból már nem megfelelő — mondatot. A XV. század huszas éveiben az apátság az 1377-i országbírói ítéletlevél mellett, az eredetinek erre az 1422-ben megörökített teljes passzusára támaszkodva akart szabadulni kegyuraitól — a királyt tekintvén patronusának. Ebből pedig az derül ki, hogy az 1061-i oklevél zárórészből mást olvasott ki a kortárs, mást a XIII. század s megint mást a XV. század embere. Szükséges tehát a kérdéses szövegrész valódi tartalmának a kivizsgálása is.

Ottó ispán 1061-ben e helyütt ezeket mondja: „Monostort alapítottam tehát Istennek és Szent Jakabnak (a tiszteletére) és ami vagyonom volt, vagy amit uraimtól kaptam a király s ezen ország összes nagyjainak a helyesléseivel és tanúsága mellett, lelkem üdvéért, mindent odaadtam oly feltétellel, hogy amíg élek, a monostort az apáttal együtt én magam igazgatom és viselem gondját, halálom után pedig egy püspöknek vagy ispánnak, illetve rokonomnak vagy unokatestvéremnek se legyen hatalma fölötte, hanem körültekintő gonddal király urunk rendelkezzeék fölötte.”

Oklevelünk e sorából bizonyos, hogy szerzője monostort alapított. Az 1377-i országbírói ítéletlevélben megőrzött szövegből az is kétségtelen, hogy valóban mindenét (örökölt és szerzett vagyonát egyaránt) monostorára hagyta, melyet (a teljes szöveg szerint kifejezetten is¹¹¹) sajátjának tekintett, s kormányzását és hasznélvezeti jogát (a teljes és a csonka szöveg szerint egyaránt) élete tartamára magának tartotta fenn. E részben mások javára nem tett engedményt, mert a monostor magalapításával és dotálásával egyidőben (az 1377-i szöveg szerint) feleségéről¹¹² (az oklevélben: comitissa, uxor, domina) és egyik hozzátartozójáról: Alexius puer-ről¹¹³ is gondoskodott. Nehezebb azonban rendelkezése második (1257-ben törölt) részének: a halála esetére szóló utasításának az értelmezése, vagyis annak tisztázása, vajon a monostort oldalági rokonságának a mellőzésével mint saját dominiumát

¹¹⁰ De ha mérlegelték is, az ítélet miatt nem találták veszélyesnek.

¹¹¹ egomet cum abbate meo monasterium regam . . .

¹¹² Zselicen: comitissaeque duo aratra vadunt, mola cum molario, quae tamen post obitum eius nemo debet a monasterio rehabere . . . ; Szentmártonban: triginta mansiones et unam uxori meae contradidi, vigintiduae de his . . . tributum dominae suae praebeant . . . , in Lucisý novem mansiones ministrorum comitissae sub praedicto tributo et post obitum eiusdem fiant hae sancti Iacobi ; octo autem mansiones vinitorum, quae ibi commorantur, post transitum comitissae cedant in ius Alexii et potestatem ; in Gessen curtis mea, decem vineae cum vinitoribus in usu sint comitissae . . . , post mortem . . . eiusdem dominae ad monasterium pertineant omnia.

¹¹³ Alexius puerről csak annyit tételezhetünk fel, hogy (talán rokonságból való) fogadott fia volt. Ha a saját (vagy a felesége) fia lett volna (ennek lehetőségére a 117. jegyzetben olvasható szöveg nyújthat némi alapot, mert utána ő örökölt), akkor filius-áról beszélne oklevelében, s bizonyára többet is adott volna neki, vagy talán nem is alapít monostort. Alexius vagyona örökletes: nem száll a monostorra, az oklevél pedig így emlékezik meg róla: Stiruilli locum monasterio concessi ; ibi habetur aratum unum, . . . duae mansiones liberorum, quae pertineant ad Alexium puerum ; in Lucisý . . . octo . . . mansiones vinitorum . . . , post transitum comitissae cedant in ius Alexii et potestatem ; terra Sokorow cum 28 vineis ac vinitoribus dividitur in duo: medietas sancto Iacobo, medietas Alexio puero.

hagyományozta át az uralkodóra, vagy pedig — mintegy átmeneti intézkedés formájában és egy előrelátható káros vetélkedés elhárítása céljából csupán csak azt kívánta, hogy annak idején a király döntse el, hogy távoli és talán távol is élő¹¹⁴ rokonai vagy más igénylők közül is ki legyen a monostor örököse. Mi inkább az első magyarázat felé hajlunk azért, mert — mint erre már Váczy P. rámutatott, a „potestas”¹¹⁵ szó általában „a személyt, mint a dolgok urát mutatja be”,¹¹⁶ s — úgy látszik — ilyen értelemben használja az alapítólevél is,¹¹⁷ tehát Ottó comes (rokonságának mellőzésével) valóban a monostor és tartozékai dominiumát ruházhatta át a királyra. Azonban a második magyarázat mellett is van argumentum, nevezetesen az a körülmény, hogy a XIII. század közepén a monostort nem a király, hanem a Győr-nemzetség kezén találjuk, melynek, az 1257-ben interpolált intitulatio szerint, maga Ottó is tagja volt,¹¹⁸ a király tehát (ha a nemzetség monostor-birtoklása kezdetől fogva töretlen) az alapító halála után csak mint rendező tekintély szerepelhetett a monostor további birtokosának a kijelölésében.¹¹⁹ E mellett szólhat talán még az is hogy, Ottó tilalma — a rokonok mellett — püspököket és ispánokat is emleget olyanokként, mint akik halála után bajt hozhatnának a monostorra, formulája tehát csak a hatalmasok esetleges beavatkozását, foglalását volt hivatva megakadályozni. További XI. és XII. századi adatok hiányában a kérdést nem tudjuk tökéletes biztossággal lezárni. A historikusok közül az első értelmezés mellett (csak tévesen patronátusról beszélve) foglalt állást 1886-ban Czínár M. aki az 1061-i töredéket ebben a fogalmazásban vette fel Fejér Gy. Codex Diplomaticus-ához készített Tárgymutatójába: „Otto, co(m)mes Sumegh(iensis) fundati a se mo(nasterii) S(ancti) Iac(obi) de Silisio patronatum ad posteros non derivat; sed regí, tradit”,¹²⁰ s

¹¹⁴ A nemzetség egyik ágának fészke Moson megye. *Karácsonyi*: Magyar nemzetségek II. 94—109. — Hogy Ottó comesnek Somogy megyében is lehettek rokonai, arra maga az oklevél is utal, amikor a Zselic-környéki birtokkal kapcsolatban (általánosságban) azt írja, hogy felesége halála után visszaszerzésére senkinek sincs joga (quae post obitum eius nemo debet a monasterio rehabere.) L. a 112. jegyzetet.

¹¹⁵ ut quamdiu vixeró egomet cum abbate meo monasterium regam et provideam, postquam vero obiero, nullus episcoporum vel comitum vel cognatorum aut nepotum meorum ullam potestatem habeat super illud, sed domini regis providentia et ordinatione disponatur.

¹¹⁶ *Váczy P.*: Immunitás és iurisdictio. A Bécsi Magyar Tört. Int. Évkönyve. I (1931) 26—27.

¹¹⁷ in Lucisf... octo mansiones vinitorum... post transitum comitissae cedant in ius Alexii et potestatem. — (Téves formában) Wertner is így vélekedik: „Mivel csak rokonairól és neposairól tesz említést és a kolostor kegyuraságát (!) halála után a királyra átszállandóank mondja, világos, hogy 1061-ben egyenes utódai még nem voltak.” (L. a 18. jegyzetet.)

¹¹⁸ 1061/1257: Ego Ottho filius Geŵr de genere Geŵr Simigiensis comitatus comes; Zsigmond pedig 1422-ben a „de genere” nélkül csak azt írja róla, hogy „Simigiensis civitatis comes” volt. — Az 1061/1257-i fogalmazással analóg a pécsi káptalan egy XIII. századvégi oklevelének azzal a helyével, amelyben Dama ispánról azt írja, hogy „filius Geur de genere Geur”. *Wenzel*: ÁUO. X.432. (Győrffy György szíves közlése.)

¹¹⁹ A Győr nemzetség eredetét homály fedi, mert Kézai és a Képes Krónika adatai megbízhatatlanok, az oklevelek pedig csak III. Béla óta kezdenek vele foglalkozni (*Karácsonyi*, a 114. jegyzetben i. m. II. 94—98.). Elképzelhető tehát, hogy valamelyik királyunk csak később ajándékozta a monostort a nemzetség egyik tagjának, XIII. századi utódai pedig — talán nemzetségi vagy családi hagyomány alapján — kegyuraságukat az alapító ősötől kezdődően folyamatosnak hitték. IV. Béla 1243-ban az Apor-nemzetségbelieknek adományozta a zselici patronátust, ez azonban már a tatárjárás utáni zavaros viszonyok között történt, s a Győr-nembeliek sem maradtak tétlenül: késedelem nélkül előállnak és sikerrel védik meg jogaikat. Ez arra vall, hogy a Győr-nemzetség akkoriban már régi élvezője a monostor patronátusának.

¹²⁰ Fejér György magyarországi okmánytárának betűrendű Tárgymutatója. Pest, 1866. 330. — Így vélekedik 1898-ban Wertner Mór is. (L. a 117. jegyzetet.)

határozatlanabb formában szintén így vélekedett 1906-ban Kollányi F.¹²¹ és — mint már említettük — 1912-ben Sörös P. is.¹²²

Azonban akárhogy is áll a dolog, bizonyos, hogy Ottó somogyi ispán 1061-ben monostort alapított, amely a kor jogi felfogása szerint az ő „saját” egyháza (ecclesia propria, Eigenkloster) volt, s fölötte — mint dominus a dominiua felett — teljes hatalommal és szabadon rendelkezett; mint comes-nek nem állhatott szándékában az ispánok jogos hatáskörének a korlátozása, de a megyéspüspök egyházi joghatóságának sem, minnek garanciája maga György püspök, aki, mint e részben érdekelt fél, aligha szerkesztett volna még jutalom ellenében is ilyen célzatú oklevelet.¹²³

Azt az okleveles formulát, amely Ottó ispán ismertetett végső és összefoglaló jellegű rendelkezését tartalmazza, a diplomatika tilalmi formulának, Verbotsformel-nek nevezi. Hazai forrásanyagon Váczy P. tanulmányozta tüzetesebben — megállapítván, hogy ez a formula „a német kiváltságlevelekben az immunitás adományozásával egyértelmű”, minnek alapján a magyar diplomatikusok feltételezték, hogy tartalma nálunk (már Szent István korában) is az immunitást jelenti. Váczy a továbbiakban arra is rámutatott, hogy XI. századi okleveleink tiltó formuláinak a párjaira III. Ottó (983—1002) és II. Henrik (1002—1024) azon diplomáiban akadunk, amelyek nem támaszkodnak régebbi (merovingi vagy Karoling-kori) oklevelek szövegeire, mert az immunitási oklevelek kiállítása akkoriban általában, Jámbor Lajos (814—840) alatt pedig következetesen szigorúan előírt formulák szerint történt. 840 után a kötelező formulák eltűnnek, az (immunitási) oklevelek írói pedig régebbi okleveleket vesznek mintául, bennük pedig a legkülönfélébb formulák újulnak fel: olyanok például, amilyenek Jámbor Lajos korában nem az immunitás kifejezésére szolgáltak, most előbukkannak az immunitást biztosító privilégiumokban is. Ez azt jelenti, hogy a formulák időközben devalválódtak, s a Jámbor Lajost követő kor a formulákat „olyan esetekre is alkalmazta, amelyekre eredetileg jelentésük nem terjedt ki”.¹²⁴ A XI. és XII. századi oklevelekben tehát a formulák tartalmát csak az egész oklevél teljes szövegének a figyelembevételével értékelhetjük és értékesíthetjük. Véleményünk szerint György püspök is egy korábbi (nem magyar) oklevél alapján szerkesztette meg Ottó ispán alapítólevelét, s az onnan átvett, de a saját céljának megfelelően átalakított tilalmi formulába foglalta bele megbízója végső akaratát.¹²⁵ Tartalma a kortársak számára még egyértelmű volt, azonban a gazdasági s a jogi élet fejlődése következményeképpen kétszáz év múlva már mást (patronátust, exemptiót és esetleg immunitást) olvashattak ki 1061-es formulájából.

Okvelelünk kritikája szempontjából tehát még annak tisztázása is fontos, hogy mit olvastak ki belőle a XIII., XIV. és XV. században. Erre pedig az egyházi vagy jogi vonatkozásai időnkénti alakulásának vizsgálata vet világot.¹²⁶

¹²¹ „Ottó, somogyi ispán megalapítván 1061-ben a zselicszentjakabi apátságot és összes javait a monostornak adományozván, akként rendelkezett, hogy halála után az apátságot illető összes ügyeket ne rokonai, hanem a király intézze.” *Kollányi F.* : i. m. 98.

¹²² L. a 27. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

¹²³ Excepi de eadem terra (t.i. terra Drugh), quod dedi Georgio episcopo testi et scriptori donationum istarum.

¹²⁴ *Váczy P.* : Immunitás és iurisdictio. A Bécsi Magyar Tört. Int. Évkönyve I (1931) 13—19.
¹²⁵ L. az oklevél végét.

¹²⁶ Erre vonatkozólag I. *Plöchl, W.* : Geschichte des Kirchenrechtes. Wien—München, I. (1953) 234—241., 392—395., II. (1955) 368—369. — Plöchl nemcsak összefoglalja, hanem értékeli és helyesbíti is U. Stutz (Die Eigenkirche als Element des mittelalterlich-germanischen Kirchenrechtes. Berlin 1895; uő. Geschichte des kirchlichen Benefizialwesens von seinen Anfängen bis auf die Zeit Alexanders III. I. B. I. H. Berlin 1895; uő. Geschichte des Kirchenrechtes a Holtzendorff-Kohler-féle Enzyklopedie der Rechtswissenschaftban, Leipzig 1914²); A. Dopsch, Imbart de la Tour, P. Thomas, H. P. Schmid, A. Steinwenter, E. Herman, H. E. Feine (Kirchliche Rechtsgeschichte. I². Die katholische Kirche. Weimar, 1954. 119—121., 147—166., 184—188., 227—234.), R. Höslinger, H. Schubert stb. eredményeit. — A francia fejlődésre von. olv. *J. F. Lemaignier — I. Gaudemet-*

Az egyház birtoklási és birtokszerzési képessége a VI. századig a római jog szabályain nyugodott: a római korporációk mintájára a dioecesisek birtokolták az időközben felgyülemlett egyházi vagyont. A VI. században a nemzeti jogokból származó magánjogi birtoklási formák csatlakoztak a régiek mellé: az egyes egyházak külön, saját vagyonra is szert tesznek a halálesetre szóló visszavonhatatlan hagyományok és az élők feltétel nélküli vagy a birtokhasználat jogának fenntartásával tett adományok elfogadásával.¹²⁷ Az utóbbiak a kötelezettségek egész sorát hozták létre, s már a római jognak kellett gondoskodnia alkalmas korlátokról, hogy megakadályozza az egyházi vagyonnal együtt szaporodó visszaéléseket. A birtokkal állami terhek is nehezdedtek az egyháziakra, akik, elhárításukra, már a római jog keretei között személyi és dologi mentességre (immunitásra) töreksznek, s a merovingi kor végére elérik, hogy az egyházak nagy része magának szedi népeitől (akik fölött bírászkodnak is) az adót és a bírságpénzeket. A VII. században azonban a jogi felfogás általában még a régi: minden egyházmegye vagyona egységes egész. Csak a külön egyházi vagyon nagyobb mérvű elterjedése hoz változást ebben a szemléletben. Az egyházak mellé most külön birtok és gazdasági felszerelés kapcsolódik, mellyel alapítóik látták el. Hogy pedig az életképtelen alapításoknak elejét vegyék, megerősítik a püspököknek az egyházalapításhoz való hozzájárulási jogát. Itáliában valóságos gyakorlati szabályzata alakul ki akkoriban az egyházalapításnak. Fázisai: az alapító kérvényt (petitorium) intéz a pápához — előadván, hogy templomot épített, s egy bizonyos szent (patronus) tiszteletére szeretné felszenteltetni; fenntartására bizonyos anyagi javakat kíván biztosítani, ezért kéri a pápát, adjon ki felszentelési parancsot, és küldjön ereklyéket; végül kijelenti, hogy lemond az alapítványával kapcsolatos minden eddigi jogáról, csupán csak a benne tartandó istentiszteleteken óhajt részt venni. Hozzájárulása esetén ezt követi a pápa kért utasítása az illetékes püspökhöz. Az egyházalapításnak ez a módja Itálián kívül Spanyolországban és Galliában terjedt el. Az alapítók azonban később már nem elégszenek meg az istentiszteleten való részvétellel, hancm további igényeket támasztva — germán hatás eredményeképpen és főként német területen — kifejlesztik az egyházi birtok „saját egyház”-nak, „sajátmonostor”-nak (ecclesia propria, Eigenkirche) nevezett formáját. Egyes személyek, családok és testületek rendre építenek egyházakat és kolostorokat, magánjogügyletek útján szereznek ilyeneket, a szekularizált¹²⁸ egyházi birtokot pedig magánbirtoknak minősítik. A földesúr a birtokán alapított egyházat vagy kolostort (tartozékosul) saját tulajdonának tekinti, melyet eladhat, átörökíthet, elzalogosíthat, papot maga helyezhet belé, hagyatékára igényt emelhet, s az üresedés ideje alatt jövedelmét élvezheti. E rendszerben az egyházi befolyás csökken, a világi megnő, a vallásos motívum pedig elsorvad: a saját egyház létesítése sokhelyütt csupán hasznót hajtó gazdasági természetű vállalkozássá fajul. Ez ellen a gyakorlat ellen lép fel erőteljesebben Nagy Károly, de már ő sem zárhatja el a fejlődés útját. A frankfurti zsinaton (794) elismeri a világiak saját egyházát, de biztosítja fölötté a püspököknek az istentiszteletek tartásával, az egyházi épületek karbantartásával s a pap alkalmazásával kapcsolatos felügyeleti jogát, melyet Jámbor Lajos 818/819-ben irt körül pontosabban. Rendelkezése szerint a püspök vizsgálja meg és szenteli fel a bemutatott papot vagy papjelöltet, aki az egyházi szolgálat dolgában csak neki felelős; az ecclesia seniorja az egyházat

G. Mollat: *Institutions ecclésiastiques* (a F. Lot-R. Fautier által szerk. *Histoire des institutions françaises au moyen âge*. III. Paris 1962. — röviden: *Institutions eccl.*) 62—67. 1. — Nálunk *Stutz* nyomán *Ploskál-Tempis Rudolf* (A magyar királyi kegyúri jog fejlődése és jellege. Budapest 1916. 17—83. 1.) foglalkozott elsőként a magyar saját egyház és patronátus kérdésével. *Reiner J.* bírálatát és a szerző válaszát olv. a *Történeti Szemlében* (8 (1919) 76—93). — *Kollányi*: i. m. 5—10.

¹²⁷ Ezzel kapcsolatban l. még: *A. Szentirmai*: *De foundationibus ecclesiasticis in iure germanico*. *Periodica* 1(1950) 62—68.

¹²⁸ Erre vonatkozólag l. *Lesne, E.*: *Histoire de la propriété ecclésiastique en France*. I. La propriété ecclésiastique et les droits régaliens à l'époque romaine et mérovingienne. Lille, 1910.; II. La propriété ecclésiastique et les droits régaliens à l'époque carolingienne. Fasc. 1. Les étapes de la sécularisation des biens d'église du VIIIe au Xe siècle. Lille, 1922.

magánjogügyletek formájában ezután is továbbadhatja, az örökösödés vonalán azonban nem darabolhatja fel; a jövedelmi főlöleg az övé, kizsákmányolása azonban tilos. Újítása: minden egyházat (plébánia) egy szolgáltatásmentes mansus-szal kell dotálni. Használata s a tized és más jövedelmek egynegyede (vagy egyharmada) a papé, akit csak egyházi ítélettel lehet elbocsátani. A pap tehát nagyobb mértékben függ most a földesúrtól, mint püspökétől, mert megbízatását magánjogi formában az urától kapta. Az egyház tovább küzd régi jogaiért, de csak a X—XI. században éri el azt, hogy különbség tétessék az egyház mint „temporale”, melyet a birtokos ad, s az egyházi hivatal között, amely fölött a püspök rendelkezik. A küzdelem azért nehéz, mert idővel maga az egyház is elfogadja az ecclesia propria intézményét: a püspökök és kolostorok is rendre alapítanak és szereznek egyházakat, kolostorokat. A rendszer ezért vissza is üt, s a püspököket sem kíméli meg: királyi védelem, „tuitio” alá kerülnek annak a VIII. században meghonosodott jogi felfogásnak az alapján, hogy széküresedés esetén a püspökség birtokának (a XI. század óta királyi beneficiumnak) az igazgatása az uralkodó feladata. Ezzel a püspökség is a világi hűbériség láncszemévé, a király saját egyházává válik. Hasonló a fejlődés a nagyobb kolostorok esetében is: ezek vagy alapításuknál fogva saját egyházai az uralkodóknak, vagy a királyi védelem címén lesznek azokká. Az uralkodó példáját követve a világi nagyurak is alapítanak vagy szereznek kolostorokat, s a saját egyházi jogrendszer formái szerint kezelik őket. E részben csak az investituraharc (1059—1122) győzelme hoz döntő változást. Ekkor a saját egyház régi egésze részjogokra és egymástól megkülönböztetett vagyoni értékekre bomlik, mint amilyen (a földbirtokra utaló) ius fundi (később: ius fundationis), a ius praesentationis, conductus, petitionis, patronatus, regaliae, spoli, decimationis, primitiarum, oblationum stb. Ez a feldarabolás már a rendszer halálát jelentette. Ami még megmaradt belőle, az az egyházi birtokjog további fejlődése szempontjából már nem lényeges. Helyét a patronátus és az incorporatio intézményei foglalták el. Mind a kettő új birtoklási formával gazdagította az egyházjogot.

A *patronátust* III. Sándor pápa (1159—1181) ius spirituali annexum-nak deklarálta, és egyházi iurisdictio alá helyezte.¹²⁹ Vele az egyház a ius fundi-t és az ecclesia propria régi urának a részjogait a maga számára foglalta le, s (mintegy az alapításért nyilvánított hálából), de korlátozott mértékben, most már a „patronus”-nak adta át. Természetesen a patronátus kialakulása is lassú fejlődés eredménye, s a reá vonatkozó korai források sem egyértelműek, mégis a XII. század végére új és élesen körvonalazott egyházjogi intézmény születik meg vele. Előírásai szerint kegyúri jog illeti meg a saját egyház régi urát vagy az új alapítót az egyház birtoka, fundus-a címén. A patronátus általában személyi jellegű: csak az egyház alapítóját és utódait illeti meg. Idővel azonban, főleg német földön, dologi jogi jelleget is vesz fel azáltal, hogy bizonyos fekvőségekhez, földesúri birtokhoz tapadván, ezek átöröklésével vagy szerződéses átruházásával stb. a kegyúri jogok is gazdát cserélhetnek. Mivel így a világi jogügyletek tárgyává vált, a patronátusi perekben az egyházi bírászkodás nem tudott érvényesülni. A patronus jogai tiszteletbeliek (díszhely vagy sírhely a templomban stb.) és az egyház birtokából folyó jövedelmi és használati jogok (rész a tizedből, segély az elszegényedett kegyúr részére). Kötelességei: az egyháznak és vagyonának a védelme s az egyházi épületek gondozása.

A patronátusi jog tehát az egyháznak az alapítókkal és örököseikkel a „saját egyház” intézményének a megdöntéséért folytatott küzdelmében elért sikereként a XII. század második felében született meg.

A kisebb egyházaknak (monostoroknak, plébániáknak) azonban az államhatalom és az egyházkormányzat exponenseivel is meg kellett küzdeniük szabadságukért. Ez a küzdelemük párhuzamosan folyik az ecclesia propria rendszere ellen folytatott harccal, eredményei pedig állami viszonylatban az immunitás, egyházi vonalon pedig a patronátussal egyidőben fokozatosan kifejlesztett exemptio kiváltságának a megszerzése.

¹²⁹ *Plöchl*: i.m. II. 369—371.; *Kollányi*: i.m. 11. és passim. *Institutions eccl.* 64—65., 113—114. 1.

Az immunitási privilégium diplomatikai értelemben az uralkodó kegyelmi tényének az írásbeli csapadéka. Mivel Ottó comes magánszemély, oklevelében immunitásról nemigen lehet szó. Vizsgálat formulájában azonban a rokonokon kívül az ispánok és a püspökök ellen is védi alapítását, azért később immunitásfélét is olvashattak ki belőle, már csak azért is, mert a király jóváhagyásával alapította és szerelte fel monostorát, halála esetére pedig az uralkodóra bízta védelmét. Indokolt lenne tehát, hogy az immunitás és az exemptio kiváltságának az ismertetését se mellőzzük. Mivel az előbbiről nálunk már írtak¹³⁰ (s itt-ott mi is érintettük), helyüzt csak az exemptióra térünk ki.

Ma is használt neve a kora középkori forrásokban ritkán fordul elő. G. Schreiber hat-szor találkozott vele, s J. B. Mahn még három helyét jegyezte fel a XII. századból. Mint már teljesen kialakult egyházi jogi intézmény terminus technicus a canterbury-i érseknek 1177/78-ból származó levelében jelenik meg először, legkorábbi definitióját pedig az 1235—1241-ből való szász Summa őrizte meg számunkra „Tractatus de exemptionibus” című (14.) fejezetében. „... a szó szoros értelmében vett exemptióról akkor beszélhetünk — írja a Summa —, ha világi vagy reguláris kanonokok, illetve szerzetesek vagy apácák egy konventuális egyháza közvetlenül a pápának van alárendelve olyformán, hogy — valamely érsek tartományának vagy egy püspök megyéjének a területén fekszik, az érseknek vagy püspöknek nincsen joghatósága fölötte, hanem mindenben és közvetlenül a pápa iurisdictiója alá tartozik, s ezért az ilyen egyházat »nullo medio« egyháznak is mondják. És kétféle lehet: univerzális, ha a jog minden vonatkozásában a pápa rendelkezik fölötte, és particuláris, ha csak részben kivételezett, a többiben pedig az érsek vagy püspök joghatósága alatt marad; például, ha csak abban exempt, hogy sem érsek, sem püspök nem tilthatja el benne az istentiszteletek tartását, noha területükön fekszik, a többi dologban azonban tisztelettel és engedelmességgel tartozik nekik.”¹³¹

Egy teljesen exempt kolostor fölött tehát a XII. és XIII. század fordulóján a megyéspüspöknek nincsen hatalma, hanem csak a pápának. De milyen ez a püspöki hatalom? Kétféle: *a*) rendi (potestas ordinis), melynél fogva papokat, templomokat, oltárokat és olajat szentelhet s apátokat benedikálhat; *b*) joghatósági (potestas iurisdictionis), melynél fogva megyéjének ő a legfőbb bírása, ő hívja össze és elnököl az egyházmegyei zsinatokon, ellenőrzés céljából ő látogatja a plébániákat és kolostorokat, kiközösítheti híveit, és részben vagy egészben interdictum alá helyezheti megyéjét.¹³²

Kezdetben a világi hívő és szerzetes egyformán a püspök joghatósága alá tartozott. Az első kolostorokat a püspök engedélyével, közvetlen vagy közvetett közreműködésével alapították. Tételezen a chalcedoni zsinat (451) mondja ki először, hogy a püspök engedélye nélkül nem szabad kolostort alapítani, vagonát pedig világi célra fordítani. A szerzeteseket ez a zsinat helyezte a püspök joghatósága és felügyelete alá. Az engedély nélkül alapított

¹³⁰ Váczy (a 124. jegyzetben) i. m. 13—40. — Pleidell A.: Egyházi és világi immunitás. A Bécsi Magyar Tört. Int. Évkönyve IV (1934) 42—55. — L. még a 69. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

¹³¹ Mahn, J. B.: L'ordre cistercien et son gouvernement dès origines au milieu du XIIIe siècle (1098—1265). Paris, 1945. 19. — „Sequitur videre de exemptionibus; et est proprie exemptio, ubi aliqua conventuális ecclesia canonicorum saecularium vel regularium vel etiam monachorum sive monialium immediate subest domino papae, ita videlicet, ut quamvis intra metropolym alicuius archiepiscopi vel infra diocesim alicuius diocesani sita sit, nichil tamen metropolitanus vel diocesanus episcopus iuris habet in ea, sed omnia directe et immediate spectent ad papam...; universalis est, que cum universitate iuris ad papam spectat, ita ut metropolitano vel diocesano nichil iuris manet in eisdem; particularis, que pro parte et in certis casibus ab eorum iurisdictione eximitur et alias pertinet ad eosdem, verbi gratia — si forte aliqua ecclesia quantum ad hoc est exempta, ut nullus archiepiscopus vel episcopus in ea divina possit suspendere, licet sit in sua diocesi et in aliis ei exhibeat reverentiam, obedientiam et honorem;... competunt soli pape et quod pro maiori parte perpetue esse solent...” Rockinger, L.: Briefsteller und Formelbücher des XI. bis XIV. Jahrhunderts. Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte. IX. 1863/1864. 248—249.

¹³² Mahn: i. m. 120.

kolostorokat ezután sem az állami, sem az egyházi hatóságok nem ismerik el többé. Nyugaton (frank és spanyol területen) szintén zsinatok fejlesztik tovább a chalcedoni rendelkezéseket. A püspöki hatalom azonban itt már nem egészen teljes: a püspök nem csorbíthatja az apát hatalmát, fenyítő jogával csak akkor élhet, ha az apát a rend szabályai ellen vét, az általa elmozdított apát az érsekhez fellebbezhet, szerzeteseket pedig csak az apát engedélyével szentelhet pappá.¹³³ Afrikában a kolostorok még függetlenebbek a püspöktől.¹³⁴ A következő évszázadokban ezekre a rendelkezésekre támaszkodott a püspöki hatalom, a szerzetesség viszont pápai privilégiumok szerzésével igyekezett szabadságát kiépíteni a püspökkel szemben. Különösen a VII. században vesz nagyobb lendületet a kolostorok harca a püspöki hatalom korlátozásáért, ami azokban a kiváltságlevelekben mutatkozik meg, amelyek egyes kolostoroknak az illetékes püspök joghatósága alól bizonyos kivételzettséget, exemptiót biztosítanak. A legrégibb I. Honorius pápától való, aki Bobbiót (628) a saját felügyelete alá helyezi. A IX. század óta szaporodnak a pápák ilyen privilégiumai, a teljes exemptiót tartalmazók azonban még ritkák. A fejlődés menete e részben lassú és bonyolult, eredményei pedig a XII. század végéig országonként különbözök.¹³⁵

Okaiba legjobban a VII. és VIII. század fordulóján készült Markulf-féle oklevélformulárium nyújt bepillantást, amely azért is érdekes forrás kérdésünkben, mert a monostor és a megyéspüspök között felmerülhető *anyagi* természetű ellentétekre is rávilágít, ezek pedig a teljes exemptio kialakulásáig többé-kevésbé mindenütt (így nálunk is) megfigyelhetők. A formuláskönyv első darabja éppen egy monostornak adandó püspöki szabadság-kiváltságlevél (libertatis privilegium) megszerkesztéséhez ad mintát.¹³⁶ A bevezető sorokban elmondja, hogy pápai rendelkezések és királyi megerősítések folytán több kolostor már régebben, újabban pedig egész Franciaországban számtalan monostor a szabadság (libertas) kiváltságát élvezzi, azért a szóban forgó kolostornak:

a) anyagi ellenszolgáltatás nélkül rendelkezésére áll a püspöki potestas ordinistól eredő szükségleteiben, nevezetesen az egyházi rend fokozatait ingyen adja fel a monostor tagjainak, a kolostor oltárait ingyen szenteli fel, s ha kérni fogják, évenként a chrismát is ingyen fogják kapni; ha pedig az apát meghal, a rendi szabályok szellemében általuk megválasztott új apátot — a hely iránti tiszteletből — ugyancsak ellenszolgáltatás nélkül avatja fel;

b) a potestas iurisdictionisból pedig csak egyetlen jogot tart fenn magának: ha a kolostorban lazulna a szerzetesi fegyelem, s az apát képtelennek bizonyulna helyreállítására, akkor kötelességszerűen, közbe fog lépni.

A továbbiakban az oklevélminta részletesen is felsorolja, hogy mit nem tehet a püspök: 1. sem személyesen, sem hivatali emberei útján nem avatkozhat a monostor anyagi ügyeinek az intézésébe, sem pedig lakóinak és személyzetének a fegyelmi ügyeibe; 2. nem igényelhet és nem kérhet részt azokból az ajándékokból, melyeket a hívek a kolostornak adnak, vagy a templom oltárára helyeznek, mint ahogy ezt teszi a plébániákkal vagy a nem szabad monostorokkal; 3. (semmit) nem vihet el a kolostor szent könyveiből, sem másnemű liturgikus felszereléséből; 4. a monostorban csak az apátnak és a szerzetesek egyetemének a meghívására csupán istentiszteleti cselekmények elvégzése céljából jelenhet meg, dolga végeztével pedig az önként felajánlott egyszerű ajándékon kívül mást nem kívánva — távoznia kell.

A formulárium második darabja az ilyen privilégiumok királyi megerősítésének a mintáját adja, aki a püspök részéről biztosított szabadságokhoz az emunitas kiváltságát is csatolja.¹³⁷ Ez a második szöveg azért értékes, mert az elsőnek egy homályos helyét konkrétan is megvilágítja. Az említett oklevélminta tudniillik csak általánosságban jelzi, hogy a püspök

¹³³ *Plöchl*: i. m. I. 182—183.; 343—344; II. 205—207.

¹³⁴ *Mahn*: i. m. 123.

¹³⁵ *Mahn*: i. m. 122.

¹³⁶ *Mon. Germ. Hist. Leges. Formulae Merovingici et Karolini aevi.* 39—40. (1. sz.)

¹³⁷ *Uo.* 41—43. (2. sz.) — Az emunitásra vonatkozólag l. *Krawinkel, H.*: Untersuchungen zum fränkischen Benefizialrecht. Weimar, 1936. (Forschungen zum deutschen Recht. II. 2.) 97., 153.

a monostor anyagi ügyeibe nem kíván avatkozni, a király viszont kimondja, hogy a püspök kényszer-birtokcsere formájában se rövidítse meg a kolostort.¹³⁸

Ebből a két szövegből tehát világos, hogy a kolostorok főként anyagi okokból védekeznek püspökeikkel szemben. Természetesen az ilyen privilégium sem jelent még teljes értékű biztosítékot, mert a püspök ok nélkül is, a fegyelem nyilvánvaló lazulása esetén pedig teljes joggal — bármikor találhat ürügyet a beavatkozásra, azért a kolostorok a teljes exemptio (libertas plenissima) kivívására törekednek. A pápai protectionális kiváltságlevelek egyre szaporodnak, az általuk nyert szabadság azonban még általában csak részleges szabadság; a teljes exemptio, amelyért az ilyenekkel rendelkező kolostorok évi censust fizetnek, s általa mintegy a szentszék tulajdonává lesznek, a XI. századig még ritka. A fejlődés utolsó szakasza a VII. Gergely-féle reformmal kezdődik s nagy körvonalaiiban a XII. század végén, III. Sándor pápa (1159—1181) rendelkezéseivel fejeződik be. Szerinte exemptek azok a kolostorok, amelyeket a püspök nem vethet interdictum alá, tagjait pedig nem közösítheti ki, azaz nem alkalmazhatja velük szemben potestas iurisdictionis-ának két leghatékonyabb eszközét. Diplomatikai jele a teljes exemptiónak az, hogy az úgynevezett privilégium commune formájában állítják ki, decretum-formulája pedig semmi jogot nem tart fenn a püspöknek.¹³⁹

Ottó ispán 1061-i oklevele teljes mértékben igazolja Kollányinak a nyugati fejlődésből levont, de hazai viszonylatban csak Radó nádor 1057-i és más későbbi (XIII—XV. századi) oklevelekkel alátámasztott azt a megállapítását, hogy „a magyar birtokos úr éppen úgy tulajdonának tekinti a birtokán alapított egyházakat, mint a germán földesúr, és ezeket éppen úgy ecclesia propria-, ecclesia sua-, monasterium suum-, claustrum suum-nak nevezi, mint az az övét”.¹⁴⁰ A magyar „sajátégyház”-rendszer bomlási folyamata is körülbelül egyszerre zajlik le a nyugattal, s hozzá hasonlóan „a proprietas fundi-ból eredő földesúri hatalomtól leigázva”¹⁴¹ és csökkentett méretű részjogokra osztottan veszi fel a patronátus formáját. Neve a III. Sándor előtti korban csak hamisítványokban fordul elő, mint például Radó nádor említett oklevelének később hozzászerkesztett részében.¹⁴² Reá vonatkozó első hiteles adataink III. Béla¹⁴³ és Imre¹⁴⁴ okleveleiben jelennek meg, s a mi anyagunkból való egyik XIII. századi forrásból pedig azt is megtudjuk, hogy a patronátusi jogról szóló kánonjogi tan sem ismeretlen nálunk.¹⁴⁵ A fejlődés közbülső fázisát III. István királyunknak 1171 k. kelt az az oklevele jelzi, mely „a két magyar érsekségnek és az összes alájuk rendelt püspöknek, prépostoknak, egyházi személyeknek tudtul adja, hogy a pápai követ budítására követi atyjának, II. Gézának elhatározását (illetve III. Sándor pápának tett ígéretét) és nem tesz le s nem helyez át püspököt pápai tanács és hozzájárulás nélkül; hogy elődeinek szokását elhagyva a püspök halála után püspöki javak gondnokaiul nem tesz meg világiakat, hanem egyháziakat, kik csak a szükséges mérsékeltebb ellátást kapják, a többit fordítsák a püspöki vagy kanonoki egyházak és házak kijavítására s őrizzék meg a szegények, özvegyek és árvák javára; hogy ő és utódai semmit sem foglalnak le belőlük maguknak, kivéve ha ellenség törne az országra

¹³⁸ neque aliquid quasi per commutationes titulum minuari. Uo. 41.

¹³⁹ *Mahn*: i. m. 129. — *Institutions eccl.* 55—60., 115—118., 131., 178., 237—238., 362—368. — A premontrai kanonokrendnek a megyéspüspökökkel való XII. századi kapcsolatára von. I. *H. Marton*: „Status iuridicus Monasteriorum ‚Ordinis‘ Praemonstratensis primitivus” c. kitérő értekezését. *Analecta Praemonstratensia* 38(1962)191—265 (passim). — Az idevágó régebbi magyar munkák közül I. *Horváth J.*: *A szerzetesrendek exemptiója*. *Temesvár*, 1911. 1—63. — *Fejtegetéseink természetesen csak a kolostorok (és nem a káptalanok) exemptiójára vonatkoznak.*

¹⁴⁰ *Kollányi*: i. m. 14., I. jegyzet.

¹⁴¹ *Kollányi*: i. m. 13.

¹⁴² *Szentpétery*: *Kritikai jegyzék*. 14. reg.

¹⁴³ *Szentpétery*: *Kritikai jegyzék*. 138. reg. (1183).

¹⁴⁴ *Szentpétery*: *Kritikai jegyzék*. 182. reg. (1199).

¹⁴⁵ L. a 67. jegyzethez tartozó szöveget. (. . . causa . . . mere fuisset spiritualis.)

vagy más igen sürgős szükség követelné, s akkor sem intézkednek a püspök tanácsa nélkül; hogy nem teszik le a királyi prépostokat, hacsak kánoni módon vétségben nem marasztaltatnak el. A kalocsai érsek, püspökök, királyi prépostok és apátok ugyanakkor, követve a király nagylelkű példáját, szintén lemondtak a bíboros előtt azon kánonellenes szokásukról, hogy kánoni ítélet nélkül fosztották meg javadalmuktól az alájuk rendelt prépostokat és más egyháziakat.¹⁴⁶ A patronátusnak nálunk való teljes kifejlődése pedig arra vall, hogy ezeket az intézkedéseket idővel világi viszonylatban is sikerült végrehajtani.

A XII. század végére az exemptio kiváltságát is egyre több monostorunk szerzi meg. Korábban talán csak Pannonhalma élvezett ilyent valamilyen formában. A kérdés legjobb ismerője ugyanis így ír XI. századi kolostoraink és püspökeink jogi viszonyáról: „A magyar apátságok egymástól függetlenek voltak ugyan, de nagyon is alá voltak vetve a püspöki joghatóságnak. Az I. esztergomi¹⁴⁷ és szabolcsi (1092) zsinat határozatai azt mondják, hogy az apátok régi hagyományok alapján maradjanak meg megyéspüspökük irányítása alatt. Ha az apát messzebb távozik vagy a királyhoz megy, azt köteles bejelenteni a püspökének. Peres ügyében első fokon püspöke illetékes, aki egyébként a neki tetsző kíséretével évenként többször is meglátogathatja egyházmegyéje apátságait, s ellenőrzi azok reguláris életét.”¹⁴⁸ Első eddig ismert hiteles hazai említése az exemptionnak III. Bélától való,¹⁴⁹ s az a gyanunk, hogy Pannonhalma is csak később, a XII. század végén szerezte meg annak teljes formáját. A zselicszentjakabi monostorral kapcsolatban azonban teljes biztossággal állíthatjuk, hogy nemcsak alapításakor tartozott a megyéspüspök iurisdictionja alá, hanem később (a XIII. és XIV. században) sem vétetett ki alóla, mint erről a már többször említett 1242-i püspöki oklevélén kívül¹⁵⁰ Benedek veszprémi püspök 1298-i,¹⁵¹ továbbá Mária és Erzsébet királynő 1386. júl. 22-i,¹⁵² s végül Benedek veszprémi püspök 1387. jan. 17-i (apátbeiktató) oklevele minden kétséget kizáró módon tanúskodik.¹⁵³

Mindannak az alapján, amit az ecclesia propria, a patronátus és az exemptio koraközépkori alakulásáról nagy vonásokban fölvázoltunk, oklevelünk zárórészének időnkénti értelmezéséről és jogi szempontból való értékesítéséről leszűrt benyomásainkat a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Ottó ispán korának szokása és gyakorlata szerint 1061-ben „sajátmonostort” alapított; egyenesági örökösök hiányában — halála esetére — kolostora dominiumát vagy esetleg jogos örökösének távoli rokonai közül való kijelölését a királyra bízta, s a rokonok, valamint a világi és egyházi hatalmasok (ispánok, püspökök) esetleges igényeivel és támadásaival szemben már előre eltiltással élt.¹⁵⁴

¹⁴⁶ Erdélyi: Művelődéstörténet II. 192. — Fejér: C. D. II. 180. — Fabre, M. P.: Le Liber Censuum de l'église Romaine. I. Paris, 1905. 457—458. (Fabre az oklevelet III. Bélához kapcsolja.) — Szentpétery: Kritikai jegyzék 118. reg. — Ezzel kapcsolatban l. még: Györy J.: Gesta regum — gesta nobilium. Budapest, 1948. 10—22. A vitatott levél tartalma azonban kora törekvéseit tükrözi.

¹⁴⁷ Erdélyi L. (Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig. Szeged, 1942. 47.) szerint az I. esztergomi zsinat (az egyházfegyelem fejlődése alapján) megelőzte a szabolcsit.

¹⁴⁸ Csóka L.: Clunyi szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században? Regnum V (1942—1943) 175—176., 113. és 114. jegyzet. Az exemptionra von. l. még: Jankovich M.: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Bud. Rég. XIX (1959) 67—94. és Gerics J.: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. Levéltári Közlemények 33 (1962) 7—10.

¹⁴⁹ Szentpétery: Kritikai jegyz. 160. reg.; Fejér: C. D. II. 353.

¹⁵⁰ L. a 67. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

¹⁵¹ L. a 107. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget. Ez az oklevél valóságos tárháza a megyéspüspöknek, a patronusoknak és egy nem exempt kolostor kapcsolatára vonatkozó ismereteknek, azért ehelyütt külön is felhívjuk rá a történetkutatók figyelmét.

¹⁵² L. a 80. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

¹⁵³ L. a 81. és 82. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

¹⁵⁴ A tilalmi formuláról l. Váczy (a 124. jegyzetben i. m.): 13—19.

2. Kétszáz év múlva, oklevelünknek IV. Béla által való megerősítésekor (1257. szept. 9.) a királyi kancellária — a patronátus (az immunitás) és az exemptio légkörében már értetlenül állott az oklevél zárórészének az „ecclesia propria” szellemében megszerkesztett mondataival szemben, s mind a patrónusok, mind pedig a megyéspüspök szempontjából a joggal ellenkezőnek tartván azt, egyik veszélyes mondatát törölte.¹⁵⁵

3. Az 1377-ben véget ért patronátusi per folyamán az 1061-i oklevelének ezt az 1257-i megcsönkített, interpolált s a királyi kápolnaispán által 1374-ben ártirt confirmációjával bizonyít az apát, tehát csak birtokjogot és legfeljebb patronátust olvashat ki belőle, az országbírói ítélet pedig — hatalmaskodásnak minősülő birtokfoglalásért a patrónusok egy csoportját megfosztja kegyúri jogaiktól.

4. 1422-ben Mátyás apát az 1377-i ítélettel transsumptumával és Ottó ispán 1061-i eredetijével lép föl patronusai ellen — mondván, hogy e két documentumának tanúsága szerint a kegyúri jog nem illeti meg őket. Úgy látszik tehát, hogy az 1377-i patronátusi jogfosztást az 1061-i teljes clausulával köti most össze a monostor, abból indulva ki, hogy az alapító a királyra hagyományozta alapítványát, azt azonban még nem állítja, hogy patrónusa maga a király; az 1422-i ítélettel is kitér a clausula elemzése elől, s meghagyja az apátságot a Szerdahelyiek kegyurasága alatt.

5. A patrónusok, bár ők nyerték meg az 1422-i pert, úgy látszik, veszélyesnek tartják monostoruk e felfogását, azért 1425-ben az 1377-i ítéletnek bírói uton való megsemmisítését tűzik ki céljukul. E szándékukat teljes világításba helyezi az 1422-i ítéletnek Albert király által való 1428-i megerősítése, mert a benne foglalt petíciójuk szerint a monostor nem őket, hanem már nyíltan is a királyt tekinti kegyurának.

Az oklevelünkkel folytatott ezen évszázados játéknak a tisztázása tehát nemcsak jogtörténeti szempontból érdekes, hanem kritikája szempontjából is hasznos azért, mert plasztikusan világlik ki belőle később a historikusok által is gyanúba vett (tilalmi) formulájának eredeti tartalma s általa az egész 1061-es alapítólevél hitelessége.

Oklevelünk elemzését tovább folytatva csak a legszükségesebbekre térünk ki, mert ezekben a kevésbé problematikus részeiben szövege önmagáért beszél. E részben mindenképp azt kell megállapítanunk, hogy — bár néhány XI. századi magánoklevelünk között társtalanul áll, mégis ebben a csoportban a legrangosabb hely illeti meg,¹⁵⁶ testvéreire pedig (a VII—XI. századig bezárólag) az egykori frank területek Karoling- és Kapeting-kori magánokleveleiben ismerünk rá.¹⁵⁷ E megfigyelésünket csattanósan erősíti meg apprecatiója, a végén olvasható *Amen*-je is,¹⁵⁸ amely A. de Bouiard megállapítása szerint a Karoling-korban váltotta fel a Meroving-kori *feliciter*-t.¹⁵⁹ Ha pedig ez — mint hisszük — igaz, joggal vallhatjuk azt is, hogy oklevelünk szerkesztője s egyben írója: György püspök nyugati műveltségű, vagy talán onnan is származó férfiú volt.¹⁶⁰ Mivel pedig fáradozásáért Drugh faluban két szolgálomást, egy szőlőt és szőlőművest kapott megbízójától, s e mellett az oklevelébe-

¹⁵⁵ E szövegcsönkítés a patrónusok kívánságára történhetett azért, mert ők jártak azokban a napokban a királyi udvarban (1257. szept. 9.), s két nappal később (1257. szept. 11-én) a király (a Győr-nembeli) Konrád mesternek engedte át a zselici apátság népeitől szedendő dénár- és terménycollektát. (L. a 69. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.) E mellett szól az is, hogy az oklevél intituatiójának a bővítése (l. az *a* jegyzetet) csak nekik állhatott érdekükben. Ez, mint már rámutattunk, inkább 1257-ben, mint 1377-ben történt.

¹⁵⁶ L. a 45. jegyzetet.

¹⁵⁷ L. a Gallia Christiana (I—XVI.) és a MGH. Dipl. kötetekinek korszakunkból való darabjait.

¹⁵⁸ Az 1257-i confirmatio tartotta fenn; Zsigmond 1422-i ítéletleveléből kihagyták.

¹⁵⁹ Bouiard de A.: Manuel de diplomatique française et pontificale. Paris, 1929. I. 318—319. (Le mot *feliciter*, par quoi les Romains exprimaient déjà même idée, fut adopté par la chancellerie des rois mérovingiens, qui le christianisèrent par l'adjonction d'une invocation: *in Dei nomine feliciter*. Les Carolingiens y ajoutèrent le mot *amen*.)

¹⁶⁰ A magyar-francia XI. századi kapcsolatokra vonatkozólag l. Kumorovitz: Die erste Epoche 30., 145. jegyzet.

foglalt cselekmény tanúja is volt, véleményünk szerint magyarországi, mégpedig veszprémi püspöknek kell tekintenünk azért is, mert a zselici monostor a veszprémi egyházmegye területén fekszik, alapításához tehát a megyéspüspök engedélyére is szükség volt.¹⁶¹ Munkájában valamilyen rokon tárgyú idegen oklevelet vagy formuláskönyvet használhatott. Az alapítólevél szerkezetéből kivehetően nem ragaszkodott sablonokhoz. Az úgynevezett protocollumban az intitulatíót és a promulgatiót egy mondatba foglalja, amely átcsap a contextusba is; contextusában pedig az arenga, a narratio, a promulgatio, a dispositio, a sanctio és az anathema (részben keveredve) követi egymást.¹⁶² Corroboratiója hiányzik. Eschatocolumát egyedül csak az appreciatio képviseli, mert dátum-formulája is hiányzik már. Ránkmaradt szövegéből az sem vehető ki, hogy volt-e corroboratiója, mert Zsigmond 1422-i ítéletlevelé csak azt írja róla, hogy peccsételetlen volt.¹⁶³ Dátum-formulájának azonban kellett lennie, mert mind az 1377-i országbírói,¹⁶⁴ mind pedig az 1422-i Zsigmond-féle ítéletlevelél rövidített keltezését adja,¹⁶⁵ s emiatt Szepesi Jakab országbíró Salamon király privilégiumának is mondja a comes oklevelét, ami azonban csak kancelláriájának téves historizálása, mint amilyen az is, hogy IV. Bélát III. Bélával cseréli fel.¹⁶⁶ Dátumával kapcsolatban felvethetjük még azt a kérdést is, vajon az alapítás kezdetének, avagy befejezésének az ideje-e, mert a comes a prologusban és a promulgatióban arról tájékoztatja olvasóját, hogy miképpen kezdte el, és hogyan fejezte be művét.¹⁶⁷ E mondatának az értelmezése azért fontos, mert csak belőle tudhatjuk meg, hogy kik voltak azok a „principes”, kiknek jóvoltából gazdagnak mondhatta magát, s ezért állott módjában, hogy monostort alapíthasson.¹⁶⁸ A cselekmény kezdete ugyanis a 15. indictio alapján kétségtelenül az 1061. év szept. elsejével kezdődő harmadára, befejezése pedig, mint erről a Krónika értesít, a karantán háború befejezésének az idejére: az 1066. évre teendő.¹⁶⁹ Ha tehát — a prologus szövegét komolyan véve — az oklevél kiállítását 1066-ra tesszük, az indictióval kerülünk ellentmondásba. Ha pedig ez az eset valóban fennállna, az indictio alapján a „nem egységes keltezés” feltételezésével oldhatnók fel, amely szerint bármikor is szentelték fel a kolostort, az alapításáról kiállított oklevelet a fundatio első lépésének az időpontjával datálták.¹⁷⁰ Ami pedig az emli-

¹⁶¹ ... terram villae... Drugh... sancto Iacobo tradidi... Excepti de eadem ipsa terra aliquantum, quod dedi Georgio episcopo testi et scriptori donationum istarum cum duabus servorum mansionibus et cum una vinea et cum vinatore donatum est. — Lukács sematizmusában nem szerepel. (Lukács, J.: *Series episcoporum Vesprimensium*... Budapest, 1907. Kny. a Mon. Rom. Ep. Vespri. IV. kötetéből.)

¹⁶² Vö. *Kumorovitz*: Die erste Epoche 6., 16. jegyzet.

¹⁶³ Uo. 7., 20. jegyzet.

¹⁶⁴ L. az 52. jegyzetet.

¹⁶⁵ L. a 6. jegyzetet.

¹⁶⁶ L. az 52. jegyzetet. — Szepesi Jakab országbírótól ismertünk olyan ítéletlevelet, amely a Krónikából meríti kritikai anyagát. 1379-ben például elveti IV. László egyik oklevelét többek között azért, mert hibás annus regni-t tartalmazott: „mind a krónikából, mind pedig más igen igaz okból és tapasztalatból kitűnt, hogy a mondott kiváltságlevelé kibocsájtásának évében... nem a mondott László úr... uralkodott...” (*Gerics J.*: *Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. Levéltári Közlemények* 33(1962) 12.) Az 1061-i oklevél esetében az országbíró azért tévedett, mert a Krónika nem közli a zselici monostor felszentelésének az évét, magát a tényt azonban ismerteti. Az ítéletlevelé frója tehát tudván, hogy a monostor felszentelésén ott volt Salamon király és Géza herceg, az 1061-i alapítólevelet is (tévesen) Salamonhoz kötötte.

¹⁶⁷ ... qualiter hoc... inchoaverim et opere compleverim, audiant omnes christiani.

¹⁶⁸ Dei respectu ac principum nostrorum benevolentia cum locuples essem et universis opibus redundarem...

¹⁶⁹ L. a 36. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

¹⁷⁰ A XII. század elejéről olyan esetet is ismerünk, amikor az alapításkor és felszenteléskor is adtak ki oklevelet. *Szentpétery I.*: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. *Magyar Nyelv* 23 (1927) 360—370.

tett principes-t illeti, 1061-ben I. Bélát és Géza herceget,¹⁷¹ 1066-ban pedig Salamon királyt és Gézát¹⁷² kellene velük azonosítanunk.

A dispositióba hajló narratívában Ottó ispán elmondja, hogy a Kapos folyó közelében lévő Szent Jakab-hegyen volt egy — az említett szent tiszteletére épült, de régisége és gondozatlansága miatt már elhagyott templom, azért az ott élő népet máshová telepítve, ezt (a templomot) s a körülötte fekvő földet szerezte meg urától monostora helyéül, templomául és központi birtokául.¹⁷³ E részben meg kell jegyeznünk, hogy az alapító elbeszélése teljesen fedí a valóságot: oklevelünk e nyomán a Kaposvár Város Tanácsa VB. kezdeményezésére és támogatásával 1960-ban a Nagy Emese által folytatott ásátások máris bebizonyították, hogy a kolostor XI. századi templomát másodlagosan felhasznált római téglanyagból építették, a terület X—XI. századi lakosságát pedig kerámiai leletek és sírok igazolják.¹⁷⁴

Oklevelünknek legfontosabb része a dispositiója, mely a monostornak juttatott birtokokat, szolgálomansióit és egyéb gazdasági felszerelését tartalmazza. Mivel az oklevelet teljes szövegében már leközlöttük, regesztájának összeállításától most eltekintünk. Csak annyit jegyzünk meg itt róla, hogy a zselicszentjakabi monostor 26 megnevezett helyen, zömében a Zselicségben és az Ormánságban, továbbá a Rába és a Duna mentén, valamint Biharban (vagy a Fejér megyei Bihar faluban?) nagy vagyonhoz jutott általa. Történeti, földrajzi, gazdasági és társadalomtörténeti, nemkülönben nyelvészeti szempontból való feldolgozása különleges felkészültséget és még igen komoly kutatómunkát igénylő feladat, amely azonban nemcsak a Zselicség és Ormánság településtörténetébe, hanem a magyar feudalizmus korai alakulásába is értékes betekintést nyújthat.¹⁷⁵ E mellett az 1061-es alapítólevélből s a hozzákapcsolódó XIV. és XV. századi patronátusi perből egy igen érdekes, eddig azonban még fel nem vetett probléma rajzolódik ki előttünk: a nemzeti monostorok problémája. Mert ezt a közel 80 kolostorunkat ma már csak statikusan, mint csupán egy-két szerzetessel tengődő családi monostort tartjuk nyilván, noha nem is egy közülük, például a százdi vagy a csatári a zselicéhez hasonló terjedelmű, (ha nem nagyobb) vagyonnal kezdte el működését. Véleményünk szerint optikai csalódással van itt dolgunk, mert úgyszólván valamennyi ugyanazt az utat járta meg a XII. és XIII. század irástalan korszakában, mint a zselici a XIV. és XV. században. Vagy világosabban: ezek a monostorok annak a XII. századi szekularizációs folyamatnak ma már néma tanúi, amely a világi és az egyházi nagybirtok között a poli-

¹⁷¹ Vagyis az oklevelet I. Béla uralkodása idejében állították ki. *Pauler*: i. m. I. 105—112.

¹⁷² Akkor már Salamon uralkodott, s 1064-től 1071-ig békében élt Géza herceggel. *Pauler*: i. m. I. 113—127.

¹⁷³ L. az oklevélben.

¹⁷⁴ Nagy Emese az ásátás vezetője és eredményeinek tudományos feldolgozója erről a következő szíves közléssel szolgált nekünk: „Az első két év kutatásai alapján megállapítható volt, hogy a dombhát tetején két egymástól teljesen független épületgyűttes áll: a dombhát északi végén ma is magasan fennálló falak egy nyolcszögű kis kápolna hajójának oldalfalai; ettől délre, távolabb, teljesen külön áll a kolostor. A kolostor épületgyűttesének északi oldalán álló, komoly méretű és igen érdekes alaprajzi megoldású templomot másodlagosan felhasznált római téglanyagból építették a XI. században, s fennállása idején többször átépítették. Faragott középkori kőanyagában XI. és XII. századi igen minőségű román töredékek és a XIV. század végéről származó gótikus építészeti tagozatok vannak. Bár a kutatások jelenlegi stádiumában eredeti római falak még nem kerültek elő, másodlagosan felhasznált római téglakon kívül római faragványok, kerámiai anyag és elég sok római pénz igazolja, hogy az építőanyagot nem távolabbról hozták ide, hanem a helyszínen használt falazóanyagot használták fel az építkezéshez. Ugyanitt korábbi, bronzkori település nyomai is mutatkoznak. A terület X—XI. századi lakottságát igazolják az e korból származó kerámiai leletek és két szláv típusú hajkarikával datált sír. Az első évi tájékozódó kutatás eredményei alapján feltehető, hogy a kolostor lakóépületeinek feltárása során a korábbi lakosság településének nyomait is megtaláljuk.”

¹⁷⁵ Oklevelünk gazdasági és társadalmi vonatkozásaira utalt már *Lederer E.* is (l. a 4. jegyzetet), azonban még olyasféle feldolgozásra is gondolunk, mint amilyen követte a dömösi oklevél modern publikációját.

tikai hatalom megszerzéséért megvívott harcnak volt az eredménye. A zselici monostor azért tud erről beszélni, mert távol feküdvén Moson megyei hatalmas kegyuraitól, a nemzetség elszegényedett, s a XIII. században a szomszédságába telepedett késő utódai csak a XIV. század közepén látnak hozzá vagyonának kisajátításához.^{175a}

Oklevelünk egészének, de különösen a szóban forgó részének (*dispositio*) a szótára (*possessio*, *villa*, *curtis*, *terra*, *terra villae*, *terra ad...* *aratra*, *locus*, *pomerium*, *victima*, *aratum*, *mola*, *molarius*, *piscina*, *captura* — *clausura piscium*, *mercatus*, *tributum*, *redditus terrae*, *tributarii*, *tributarii ministri*, *mansio*, *domus*, *mansiones servorum*, *mansiones hominum*, *mansiones* vagy *domus ministrorum*, *mansiones* vagy *domus vinitorum*, *mansiones* vagy *domus piscatorum*, *mansiones...* *operarii*, *mansiones cubiculariorum*, *mansiones currus praeparantium*; *operarii*, *torneator*, *subulcus*, *armentarius*, *ortularius*, *apiarius*, *procurator*, *edilis curtis*; *ecclesia*, *custos ecclesiae*, *capella*, *patronus* — mint védszent; a Függelékben: *possessio*, *terra...* *aratro sufficiens*, *locus molae*, *saltus*, *saltus lignorum*, *arbusum* stb.) minden vonatkozásban azonos a nyugati okleveles gyakorlat korabeli szóhasználatával. Szabó István barátom¹⁷⁶ az egész oklevélben csak a „*possessio*” szót tartja kissé korainak. Véleményünk szerint azonban nem valószínű, hogy ez a XIII. században vagy később (*interpolatio* vagy szóváltoztatás formájában) került volna az oklevélbe. A hasonló tárgyú nyugati oklevelekben ugyanis a „*possessio*” megfigyelésünk szerint a XI. században már szokott dolog, tehát Ottó comes oklevelében sem lehet ellene kifogásunk¹⁷⁷ — már csak azért sem, mert kérdéses mondata a monostor központi és legnagyobb birtokára vonatkozik, vele kapcsolatban pedig egyszer már használta a „*terra*” kifejezést, s úgy látszik, az ismétlés elkerülése végett s a mondat numerosítása céljából veszi most igénybe helyütt a gyűjtő jellegű *possessio* szót.

Noha őket is magában foglalja, két helyét külön is ki kell emelnünk még azért, mert tulajdonképpen miattuk bocsátkoztunk oklevelünknek ilyen gondos kritikai vizsgálatába. Ezek pedig: az „*insula Pest*”¹⁷⁸ és a „*locus Pesti*”¹⁷⁹ nevű apátság birtokok.

A „*Pest*” szónak mint helynévnek legrégebbi hiteles okleveles említését eddig II. Géza királyi privilégiumából ismertük, aki Micu prépost kérésére a budai egyháznak adományozta 1148-ban „a Szent László király által rendelt évi 360 pensáért Geyza-vásárvámjának, Pest és Kerepes kikötőjének vámját... , továbbá a Meger-i révtől a nagy szigeteig terjedő halászat jogát, miként ezt is már László király rendelte volt az egyháznak”.¹⁸⁰ Szent László

^{175a} I. Ders leszármazóinak: II. Péternek és Miklósnak 1346. évi esztozkodása után. *Karácsonyi*: Magyar nemzetségek II. 104.

¹⁷⁶ Szóbeli szíves közlése.

¹⁷⁷ Használatában mindenestre bizonyos fejlődést figyelhetünk meg. A X. században még inkább igenév vagy ige alakjában szerepel az oklevelekben, például 952-ben: *Prun*, *videlicet frater Hoholti hobas ad eundem (!) monasterium IIII concessit possessas* (M. G. H. Dipl. I. 239.—240. 158. sz.); 960-ban: *qui ipsas res perenni tempore possideant* (Gallia Christiana XV. Instr. 131. col.); 965-ben: *ea lege, qua et nos eamdem villam possidemus, ad monasterii redeat usus...* (uo. X. Instr. 16—17. col.); ezzel szemben a XI. században már a *possessio* (mint birtok) is következetesen használt szava az okleveleknek, például: 1025. k.: *quia vero in eodem loco non erat tanta facultas possessionis...* (uo. XV. Instr. 144—145. col.); 1028-ban: *in ecclesiis, loca vel agros seu reliquas possessiones, quae ab antiquis temporibus vel modernis iuste et legaliter collatae sunt memoratae ecclesiae...* (uo. VIII. Instr. 295—297. col.); 1047-ben: *... ego Gaufredus comes et uxor mea Agnes... deliberavimus monasterium puellarum in honore dei... in possessione nostra apud civitatem Santonas...* (uo. II. 478—481. col.); 1070-ben: *... post mortem meam nullus comes, neque alius quislibet homo vel femina ullam potestatem, neque ullam dominationem habeat in dicto monasterio...*, *neque in omnibus villis vel possessionibus, quae pertinent ad praedictum monasterium, nisi abbas Thomesiensis...* (uo. VI. Instr. 78—79. col.)

¹⁷⁸ L. az oklevélben.

¹⁷⁹ L. az oklevélben.

¹⁸⁰ *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 77. reg.

ezen intézkedéséről azonban írott szó nem maradt ránk, legrégebbi ellenségeinknek tehát II. Gézának ezt az oklevelét kellett tekintenünk. Az elbeszélő források közül Pestre vonatkozólag Anonymus¹⁸¹ s a Gellért-legenda¹⁸² és a vele egyező Krónika-rész¹⁸³ tartalmaz adatokat. E „pesti” forrásainkhoz most Ottó somogyi ispán 1061-i oklevele csatlakozik. Idézett két helyének teljes értékű azonosítása Árpád-kori történeti földrajzunk feldolgozójára vár. Mi csak annyit merünk megkockáztatni, hogy az „insula Pest” valamelyik Pest közelében fekvő szigetre vonatkozhatik, mert Gyöffy Gy. szerint¹⁸⁴ nem valószínű, hogy királyaink vadászterületükön, az erdőspánság-jellegű és „nagy sziget”-nek (insula magna) nevezett Csepelszigeten¹⁸⁵ ilyen korán adományoztak volna akár egyházaknak is birtokot. Ellenben Pest és Buda nyílt környékén már több egyház (mint például a pécsváradi,¹⁸⁶ a százdi,¹⁸⁷ a bélakuti¹⁸⁸ és a leleszi monostor¹⁸⁹) részesült királyi adományban, így nem meglepő, hogy — bár magánostól — már a zselici apátság is kapott ott földet, szőlőt és malmot. Ezt a birtokát a monostor későbbi oklevelei nem említik, jelölül annak, hogy elég korán elenyészhetett. A „locus Pesti” értelmezése és megfejtése még szintén a jövő kutatás feladatai közé tartozik.¹⁹⁰

¹⁸¹ *Szentpétery*: Scriptorum I. 88—89. (44. c. De insula Danubii); 115. (157. c.... castrum, quod dicitur Pest...)

¹⁸² *Szentpétery*: Scriptorum II. 501—504. (15. c.)

¹⁸³ *Szentpétery*: Scriptorum I. 339—340. (83. c.)

¹⁸⁴ Szíves közlése.

¹⁸⁵ *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 77. reg. (1148.); 316. reg. (1217.)

¹⁸⁶ Est villa Newegh iuxta Kana, dimidio millario in montibus sita. *Fejér*: C. D. I. 299. — *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 6. reg. (Mai formájában XIII. század eleji hamisítvány.)

¹⁸⁷ 1067. k.... do predium Chabarakusa cum vinitoribus et duodecim mansionibus aratorum; do predium Gubach cum septem piscatoribus et cum insula in Danobio existenti cum tribus aratris et tribus servis; do predium Nywyg ad quinque aratra cum aratoribus. *Wenzel*: ÁUO. I. 27.

¹⁸⁸ 1237.... plebanias utriusque Pesth cum patronatibus et omnibus proventibus in decimis maioribus et minutis et capellis... *Gárdonyi A.*: Budapest történetének okleveles emlékei. I. Budapest, 1936. 35—36. — *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 621. reg. — *Pataki V.*: A péterváradai ciszterciak a középkori Kelenföldön. Kny. a budapesti Szt. Imre-gimn. 1941/42. évi Évkönyvéből. 7.

¹⁸⁹ 1214 e. Predium etiam contulit, quod est circa Budam Besseneu nomine...; vineas, quas habebat in Buda... *Fejér*: C. D. III/1. 153. sk. — *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 295. reg. (Meg kell jegyeznünk, hogy a pécsváradi és a leleszi oklevél mai formájában hamis, a százdi pedig az idézett helyen valószínűleg interpolált, ami azonban az adomány tényén nem változtat.)

¹⁹⁰ Pest-re von. l. *Melich J.*: „Melyik nép nevezte el Pestet Pest-nek?” c. értekezését. Magyar Nyelv 34 (1938). Kny. 1—12., amely az idevágó korábbi irodalomról is tájékoztat, s l. még: *Pais D.*: Budapest kialakulásának kezdetei. Magyar Nyelv 50 (1954) 506—513.

DIE STIFTUNGSRURKUNDE VON ZSELICSZENTJAKAB AUS DEM JAHRE 1061

(*Die früheste Erwähnung von „Pest“*)

In ihrem grundlegenden Werk: „A feudalizmus kialakulása Magyarországon“ (Die Ausbildung des Feudalismus in Ungarn. Budapest 1959) bemerkt E. Lederer, gelegentlich einer Erörterung der frühmittelalterlichen ungarischen gesellschaftlichen Entwicklung, dass zu einer befriedigenden Lösung der Frage nur dann zu kommen sei, wenn man die Untersuchung der wirtschaftlichen Organisation des in Entstehung begriffenen feudalen Grossgrundbesitzes zum Ausgangspunkt wählt. Dies ist ihrer Auffassung nach (im Gegensatz zur früheren Auffassung heute bereits) auch möglich, „da uns ein an Zahl geringes, jedoch äusserst instruktives und wertvolles Urkundenmaterial zur Verfügung steht“. Und unser Verdienst wird ihrerseits durch die Bemerkung hervorgehoben, dass ihre Aufmerksamkeit hierauf durch eine unserer über die juristische Privatschriftlichkeit verfasste Abhandlung gelenkt wurde. In der Reihe unserer Privaturkunden nimmt ihrer Meinung nach die von Otto, dem Comes von Somogy über die Stiftung des Klosters von Zselicszentjakab im Jahre 1061 ausgefertigte Urkunde, die wir 1957 entdeckten, einen besonders hervorragenden Platz ein. Die Zeit, aus der die Urkunde stammt, und der wahrlich ausserordentliche Wert des Textes veranlasst uns, dass wir in unserer vorliegenden Abhandlung mit der diplomatischen und (rechts)geschichtlichen Kritik und Auslegung denjenigen Forschern, die diese Urkunde zukünftig noch gebrauchen werden, Hilfe leisten. Was wir darüber mitzuteilen haben, legen wir (aus methodischen Gründen) in den Rahmen des grossen Patronatsprozesses eingefügt vor, der zwischen der Abtei und ihren Kirchenpatronen in den Jahren 1377 und 1422 stattgefunden hat.

In der zwanziger Jahren des 15. Jahrhunderts wurden selbst zwei Varianten der Urkunde benutzt: 1. das Originalstück aus dem Jahre 1061 und 2. die Konfirmation von König Béla IV. aus dem Jahre 1257. Keine dieser wurde jedoch unberührt und in vollem Texte uns überliefert: aus dem Original wurde im Jahre 1422 nur der Schlussteil herausgeschrieben, der uns in der aus dem Jahre 1438 datierten Urkunde Königs Albert, sowie in der Umschreibung von 1499, die von König Ulászló II. her stammt, erhalten blieb; der Text des Königs Béla IV. wurde 1374 vom Comes der königlichen Kapelle umgeschrieben, von hier wurde der Text — im Auszug, mit Verkürzungen und Auslassungen — von der Kanzlei des Judex Curiae Jakob Szepesi in seine aus dem Jahre 1377 datierte Urteilsurkunde eingefügt (in welcher das Patronatsrecht der Kirchenpatrone wegen der als Gewalttätigkeit beurteilten Besitznahme aberkannt wurde). Diese erhielt in der Umschrift des Veszprémer Kapitels (im Jahre 1432) eine Privilegsform. Wir kennen sie aber nicht aus dieser (Veszprémer) Urkunde, sondern aus einer einfachen Kopie, die im 17. Jahrhundert eine (bisher unbekannte) Hand zum eigenen Gebrauch verfasste. Der ursprüngliche Text war daher mehrmals der Möglichkeit einer bald absichtlichen, bald zufälligen Änderung und fehlerhaften Schreibung ausgesetzt.

Ein Vergleich der beiden Textteile machte evident, dass aus diesem von König Béla IV. (im Jahre 1257) umgeschriebenen und vom Judex Curiae Jakob Szepesi in seinen Urteilsbrief von 1377 aufgenommenen Punkt der 1061-er Urkunde — im Vergleich mit dem vom Jahre 1422 überlieferten Text — ein Satz fehlt, der eine wichtige Verordnung enthielt, die man in den einzelnen Zeiten verschieden auslegte. Indem wir die Frage im Lichte der Institutionen der Ecclesia propria, des Patronats und der Exemption, sowie der 1377-er und 1422-er Patronatsprozesse betrachteten, vermochten wir festzustellen, dass der königlichen Hofkanzlei bereits im Jahre 1257, als die Bestätigung der behandelten Urkunde erfolgte, jedes Verständnis für den im Geiste der Rechtsauffassung des 11. Jahrhunderts

(ecclesia propria) abgefassten Satz des Schlussteiles fehlte und sie diesen deshalb als dem damals geltenden Recht widersprechend und gefährlich scheinend tilgte und die Intitulation anscheinend auf den Wunsch der Patrone mit auf ihr Geschlecht bezüglichen Angaben erweiterte. Im Jahre 1377 also, im Verlaufe des ersten Patronatsprozesses, konnten dieser verstümmelten und vom Comes der königlichen Kapelle 1374 umgeschriebenen Confirmatio der Urkunde von 1061 sowohl das Gericht wie beide prozessierenden Parteien nichts anderes als Besitzrecht und Patronat entnehmen. Im Jahre 1422, als das Kloster sich entgültig seiner Patrone entledigen wollte, trat es gegen die Kirchenpatrone auf mit der Abschrift der 1377-er Gerichtsurkunde und dem 1061-er Original des Comes Otto; dessen unverkürzten Text legte es dahin aus, dass der Stifter den König mit der Ordnung des weiteren Schicksals des Klosters betraut habe; so stehe laut der Stiftungsurkunde ihnen keinerlei Patronatsrecht zu; das Gericht vermied jedoch (auch aus politischen Gründen) die Auslegung der 1061-er Klausel, und anerkannte die Rechte der Patrone. Endlich beschwerten sich in den Jahren 1425 und 1438 die Kirchenpatrone darüber, dass das Kloster als Patron nicht sie, sondern bereits unumwunden den König ansähe.

Die Klarstellung dieses jahrhundertlang dauernden Spieles, das mit der zur Diskussion stehenden Urkunde getrieben wurde, ist nicht allein von rechtsgeschichtlichem Gesichtspunkte aus von besonderem Interesse, sondern auch hinsichtlich ihrer Kritik von ausschlaggebendem Wert, da daraus der ursprüngliche Inhalt der später den Historikern verdächtig erschienen Verbotsformel plastisch erhellt und dadurch auch die Authentizität der ganzen Gründungsurkunde aus dem Jahre 1061, was von anderer Seite auch durch den Vergleich des Textes mit aus der gleichen Zeit stammenden westlichen Urkunden ähnlichen Inhaltes bestärkt wird: Bischof Georg (von Veszprém) legte der 1061-er Fundations-„Charta“ des Comes Otto (die bereits 1422 als mit archaischen Buschstaben geschrieben und ungesiegelt erscheint) ein westliches Muster zugrunde.

Darüber hinaus, dass die Urkunde das Kloster von Zselicszentjakab an etwa dreissig benannten Orten, vorwiegend im Bereich der Landschaften Zselicség und Ormánság, ferner längs der Flüsse Raab und Donau, sowie im Komitat „Bihar“ (?) mit einem grossen Besitz bedachte, ist sie infolge der beiden Güter der Abtei: der „insula Pest“ und des „locus Pesti“ auch von Gesichtspunkte der Geschichte von Budapest aus deshalb wetrvoll, weil uns die früheste urkundliche (authentische) Erwähnung des Wortes Pest aus dem Privilegium des Königs Géza II. aus dem Jahre 1148 bekannt war, infolgedessen bisher als die älteste diesbezügliche Quelle galt. Auf Pest bezügliche Angaben enthalten von den narrativen Quellen die Chronik des Anonymus, die Gellértlegende und die diesbezüglichen Stellen der Bilderchronik. Diesen unseren Quellen über „Pest“ schliesst sich nun als früheste Quelle die aus dem Jahre 1061 datierte Urkunde des Comes von Komitat Somogy, Otto an.

KUBINYI ANDRÁS

BUDAFELHÉVÍZ TOPOGRÁFIÁJA ÉS GAZDASÁGI
FEJLŐDÉSE

A mai Császárfürdőtől délre egészen a Bem József utcáig elterülő vidék a középkorban Felhévíz vagy Budafelhévíz néven földesúri hatalom alatt álló önálló település volt, amely a XV. század végétől mezővárosi kiváltságokkal is rendelkezett. Ugyanakkor azonban — már a XIII. századtól — Buda külvárosának is nevezik. Nemcsak ez az elnevezés utal hazánk középkori fővárosa és a vele szomszédos jobbágyközség szorosabb kapcsolatára. Területének egyes részeit Buda városhoz tartozónak mondják, itt tartják Buda legfontosabb vásárait, a budai polgárság pedig jelentős gazdasági érdekeltségekkel rendelkezik Felhévízen. Mindez igazolja, hogy a suburbium, külváros kifejezés jogosan kapcsolódik nevéhez, nemcsak a szomszédságot jelenti, hanem utal a gazdasági és társadalmi kapcsolatokra is. Talán a polgári történetírásnak a gazdasági problémák iránti viszonylagos érdektelenségével magyarázható, hogy Felhévíz történetét máig sem írta meg senki. *Salamon Ferenc* is csak néhány helyen emlékezik meg róla Budapest történetének nagy monográfiájában. Igaz, ez az élesszemű szerző már észrevette a gazdasági fejlődését elősegítő két legfontosabb tényezőt: a be nem fagyó melegvízforrásoknál télen is működő malmokat, és a fontos jeníi révátklőhelyet, azonban meglátásait nem dolgozta ki.¹ A meglevő hévízi irodalom elsősorban a Hévízen megtelepült Johannita-konvent, majd társaskáptalan iránti érdeklődés eredményeként jött létre, ezenkívül rövid említéseket találunk a budapesti helytörténeti irodalomban is.² Jelen tanulmányunkban Buda és külvárosa kapcsolataira kívánunk rámutatni, és foglalkozunk a helység fejlődésével is. Módszertanilag a vonatkozó forrásanyag hiányosságai miatt a német várostörténeti irodalomban kialakult „Verfassungstopographie” módszert igyekeztünk alkalmazni amit nálunk *Fügedi Erik* ismertetett³ és óbudai tanulmányában erdményesen alkalmazott is.⁴

¹ *Salamon F.*: Budapest története. II. Budapest, 1885. 212—213.

² A johannitákra, illetve a társaskáptalanra vonatkozó irodalomból megemlíthetjük: *Némethy L.*: Adatok a budai felhévízi Szent-Háromságról nevezett prépostság és káptalan történetéhez. Budapest, 1883. — *Reiszig E.*: A János-lovagrend Budafelhévízen. Katholikus Szemle 1903. 15—26, 116—125. — *Supka G.*: A budafelhévízi Szentháromság-templom. Budapest, 1907. (Művelődéstörténeti Értekezések 25. sz.) — *Reiszig E.*: A János-lovagok birtokviszonyai Magyarországon. Történelmi Tár (a továbbiakban TT) 1911. 379—380. — *Reiszig E.*: A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. II. Budapest, 1928. 17—31. — *Gárdonyi A.*: Középkori prépostságok a főváros területén. Történetírás. II. 1938. 185—187. — A helytörténeti irodalomból *Gárdonyi A.* két tanulmányát említhetjük: A középkori Buda határai. Bud. Rég. XIV (1945) 389 skk., Óbuda és környéke a középkorban. Bud. Rég. XIV (1945) 582—583.

³ A legújabb német nyelvű középkori várostörténeti irodalomból. Tanulmányok Budapest Múltjából (a továbbiakban TBM) XII (1957) 543—544.

⁴ Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. TBM XIII (1959) 7—56.